

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

О. І. Лисяк, В. Л. Соколкін

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

Навчальний посібник

УДК 504:17

Харків – 2019

Л 886

*Рекомендовано вченою радою Українського державного
університету залізничного транспорту
як навчальний посібник
(витяг з протоколу № 3 від 23 квітня 2019 р.)*

Рецензенти:

д-р юрид. наук, професор *О. О. Коваленко*,
д-р юрид. наук, професор *Р. І. Шабанов*
(ХНПУ імені Г. С. Сковороди)

Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави:
Л 886 Навч. посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2019. – 124 с.

ISBN

У посібнику надано матеріали для вивчення навчальної дисципліни «Основи теорії держави». У ньому висвітлено в систематизованому вигляді найважливіші загальнотеоретичні положення про державу, що дозволяє здобувачам вищої освіти самостійно в доступній формі вивчати навчальний матеріал, готуватись до семінарських і практичних занять, колоквіумів, ділових ігор, заліків, іспитів.

Призначено для студентів, магістрантів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти усіх спеціальностей, правоохоронців, державних службовців, посадових осіб, членів громадських організацій і всіх, кого цікавить ця проблематика.

УДК 504:17

Навчальний посібник

Лисяк Олександр Іванович,
Соколкін Віталій Львович

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

Відповідальний за випуск Лисяк О. І.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 21.08.18 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк. арк. 5,75. Тираж 25. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.

ISBN

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2019.

ЗМІСТ

Перелік основних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Загальні закономірності теорії держави.....	6
1.1. Основи теорії держави як наука і навчальна дисципліна. Місце в системі інших наук.....	6
1.2. Походження, сутність, ознаки і типи держави	11
1.3. Функції держави.....	21
1.4. Типологія держави.....	33
1.5. Форма держави.....	39
1.6. Основні сучасні концепції держави	47
Розділ 2. Основні закономірності організаційного устрою держави. Співвідношення суспільства і держави	54
2.1. Держава і громадянське суспільство	54
2.2. Поняття і ознаки правової держави.....	62
2.3. Механізм та апарат держави.....	66
2.4. Правореалізація в сучасній правовій державі.....	73
2.5. Юридична відповідальність у правовій державі.....	92
2.6. Законність і правопорядок у сучасній правовій державі.....	99
Питання для самоконтролю.....	106
Тести для самоконтролю.....	110
Практичні завдання.....	121
Бібліографічний список	123

Перелік основних скорочень

БК України – Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р.
ВК України – Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.
ВР України – Верховна Рада України
ГК України – Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.
ЗК України – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
ЗС України – Збройні Сили України
ЗУ – Закон України
КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.
КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
КМ України – Кабінет Міністрів України
КСУ – Конституційний Суд України
КУ – Конституція України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.
МВС України – Міністерство внутрішніх справ України
МО України – Міністерство оборони України
МОН України – Міністерство освіти і науки України
СБУ – Служба безпеки України
ЦК України – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Основи теорії держави» покликана формувати висококваліфікованих спеціалістів, які матимуть глибокі знання виникнення, розвитку і функціонування держави; будуть професійно підготовлені до умов сучасного суспільно-економічного розвитку, вимог ринкової економіки, здатних працювати в установах, підприємствах, державних органах і міжнародних організаціях.

Метою навчальної дисципліни «Основи теорії держави» є висвітлення основоположних, найбільш суттєвих проблем держави, принципів висновків про розвиток державної дійсності.

До основних завдань належить:

1) визначення загальних, специфічних об'єктивних закономірностей розвитку державної дійсності, форм і способів впливу держави на людину, що дозволить зрозуміти природу державних явищ і їхню роль у розвитку людської цивілізації;

2) вивчення базових державних понять, що є вихідними логічними засадами для правових дисциплін, ступінь засвоєння яких істотно вплине на подальше вивчення інших наук;

3) вивчення природи і закономірностей державно-правової сфери життя суспільства в рамках системного підходу, у якому основи теорії держави виступають як фундамент правового світогляду, мислення і культури майбутніх фахівців.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

- знати загальні закономірності розвитку, буття і функціонування державно-правових явищ; поняття і соціальне призначення держави; елементи, форми, структуру системи права і системи законодавства; поняття і стадії правотворчості, правового регулювання; реалізації та тлумачення права, структуру правовідносин, види правопорушень і підстави юридичної відповідальності; питання зовнішнього та внутрішнього визначення, появи та зникнення, форми, завдання та цілі держави, а також її інституційні, соціальні, етичні та юридичні умови та границі;

- вміти застосувати поняттєво-категоріальний апарат теорії держави, визначати сутність основних теорій походження держави, характеризувати сучасні моделі системи державних органів; розкрити сутність сучасної держави.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Основи теорії держави як наука і навчальна дисципліна. Місце в системі інших наук

Наука — одна з найважливіших сфер людської діяльності, спрямована на пізнання навколишнього світу і виявлення основних закономірностей його розвитку. Кожна наука вивчає певну сферу, яка складає її об'єкт. Об'єкт науки виражає реальність досліджуваних явищ у цілому, а предмет науки виражає межі, у яких вивчається той чи інший об'єкт.

Юридична наука складається з багатьох напрямів наукового дослідження, має свій специфічний об'єкт, який притаманний усім юридичним наукам, у тому числі теорії держави. Він виокремлює всю юридичну науку серед інших — як суспільних, так і технічних. Цим об'єктом є вся сфера державно-правового життя суспільства.

У системі юридичних наук особливе місце належить теорії держави. Об'єкт пізнання теорії держави збігається з об'єктом юридичної науки в цілому, але від інших юридичних наук теорія держави відрізняється своїм предметом, тобто сферою, у межах якої ця наука вивчає всю державно-правову надбудову суспільства.

Держава вивчається також такими гуманітарними науками, як філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія тощо. Але тільки теорія держави вивчає ці явища як окремий, самостійний предмет, відокремлює державу від інших соціальних явищ і досліджує їхні внутрішні закономірності, вплив державно-правових явищ на всі сфери суспільного буття і зворотний вплив. Але водночас держава не може не розглядатися в тісному зв'язку з економікою, політикою, мораллю, культурою тощо.

Теорія держави — це система узагальнених знань про основні, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави, їхні сутність і соціальне призначення.

Метою теорії держави як науки є одержання, оновлення та поглиблення узагальнених, достовірних знань про державу, а

також виявлення глибинних зв'язків між державно-правовими та іншими суспільними явищами. Отже, предметом теорії держави є складна і багатоаспектна державно-правова дійсність, загальні та специфічні об'єктивні закономірності її розвитку.

Теорія держави виступає провідною правознавчою наукою, що визначає теоретичні основи інших юридичних наук. Щодо них теорія держави виступає як узагальнююча, синтезуюча наука, що має основоположне значення.

Теорія держави розглядає державу в її правовому оформленні.

У центрі уваги багатьох гуманітарних наук — питання про державу. Але кожна з цих наук вивчає державу лише в межах свого об'єкта.

Філософія — основоположна наука про загальні закономірності розвитку суспільства і природи. Вона науково обґрунтовує суспільне буття в цілому; вивчає найзагальніші закономірності суспільного розвитку, включаючи й ті, що мають відношення до держави; досліджує місце і роль держави в розвитку суспільства в цілому, виступаючи теоретичним підґрунтям для юридичної науки. На межі філософії та юридичної науки розвивається філософія права.

Соціологія — наука про суспільство як цілісну систему, про суспільні інститути, процеси і групи, вивчає проблеми управління суспільними процесами. Безперечно, держава є суспільствознавчою категорією, проте соціологія суттєво відрізняється від них, залишаючи поза увагою юридичні аспекти функціонування держави, робить основний акцент на суто соціологічні питання.

Політологія — наука, яка вивчає політику, політичну систему та її складові: політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси і політичну діяльність. Держава невіддільна від політики, від влади. Державна влада є найвищою формою політичної влади. Але політологія також абстрагується від вивчення юридичних питань, залишаючи у сфері свого інтересу лише суто політичні.

Історія вивчає різні типи цивілізацій, етапи суспільного розвитку, зміну суспільно-економічних формацій, конкретні форми держав у різних народів на певних етапах розвитку,

правові пам'ятки. Але історія не робить узагальнюючих висновків щодо державно-правових явищ з погляду їхньої юридичної сутності.

Економічна теорія вивчає економічні відносини між людьми, відносини виробництва, обміну і розподілу. При цьому не можна обійти роль держави в цих процесах, адже нормальне функціонування економіки залежить від ефективності правового регулювання в цій сфері. З іншого боку, тип держави багато в чому залежить від рівня розвитку економіки, яка є основою життєдіяльності суспільства. Але ця наука також не торкається їхніх юридичних аспектів.

Соціальна психологія вивчає методи впливу на поведінку людей, її надбання є цінними для поглиблення знань правової свідомості, правового регулювання. Ця наука теж не торкається специфічних юридичних аспектів функціонування держави.

Таким чином, усі суспільні науки так чи інакше під своїм кутом зору вивчають державу. Але тільки теорії держави притаманні ці суспільні явища як самостійний (і самодостатній) предмет дослідження. Проте при їхньому вивченні теорія держави і права враховує прогресивні надбання інших суспільних наук, використовує їх для повнішого і глибшого розуміння державно-правової дійсності.

Кожна наука виконує певні пізнавальні функції. Функції теорії держави і права — це основні напрями її пізнавального впливу, у яких розкриваються її суть, зміст, соціальне, наукове і навчальне призначення. Функції теорії держави і права, як і інших наук, визначаються насамперед особливостями її предмета.

Онтологічна функція — перша і відправна. Онтологія — філософське вчення про буття (від грец. ον (ovtoQ — суще), у якому досліджуються основи і принципи буття, його структура, закономірності. Виконуючи онтологічну функцію, теорія держави відповідає на питання, що являє собою держава, як і чому вона виникла, яке її майбутнє тощо. Пізнання глибинної сутності державно-правових явищ відбувається в межах цієї функції.

Гносеологічна функція. Гносеологія — теорія пізнання, наука про пізнання. Ця функція націлена на вивчення його

природи. Теорія держави розробляє теоретичні прийоми наукового пізнання державно-правових явищ, які допомагають досягти оптимального результату.

З розвитком юридичної науки пов'язана евристична функція теорії держави. Евристика — мистецтво знаходження істини, мистецтво нових відкриттів. Теорія держави відкриває нові закономірності розвитку держави. Найважливішою евристичною проблемою теорії держави є вирішення тих питань, які постають перед юридичною наукою у процесі розвитку суспільства.

Як фундаментальна наука теорія держави виконує щодо галузевих і спеціальних юридичних дисциплін методологічну функцію. Теорія держави і права розробляє такі способи, підходи і прийоми наукового дослідження, які використовуються не лише нею самою, але й іншими юридичними науками — галузевими і спеціальними.

Теорія держави покликана формувати наукові основи як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики, забезпечувати науковість державного управління.

Тісно пов'язана з політичною функцією ідеологічна. Вона відображує світоглядну сторону науки. Ця функція закономірно виходить із самої природи теоретичного мислення, яке в системі юридичної науки виробляє нові духовні цінності, нові ідеї, наприклад ідею правової держави, пріоритету прав людини, демократії.

Практично-організаторська (практично-прикладна) функція. Грецька етимологія терміна «органон» — «знаряддя», «інструмент» — недвозначно примушує розглядати теорію держави як своєрідний інструмент перетворення, реформування реальних процесів і явищ державно-правового життя. На основі розроблених цією наукою теоретичних положень здійснюються реальні суспільні перетворення (теорії соціально-правової держави, громадянського суспільства).

Прогностична функція теорії держави і права виявляється у висуненні гіпотез про майбутній розвиток держави.

Теорії держави властива системотворча функція. Саме теорія держави об'єднує всю юридичну науку в чітку злагоджену систему, визначає її єдність. Властивість системності в

юридичній науці обумовлюється системним характером предмета пізнання цієї науки — теорії держави.

Тісно пов'язана з системотворчою функцією теорії держави комунікативна функція, яка дозволяє їй забезпечувати зв'язок з іншими юридичними науками, а також із суспільними і технічними науками, їхню інтеграцію і системність.

Навчальна функція теорії держави полягає в тому, що ця наука є першоосною в опануванні всіх інших юридичних наук, це ключ до юридичних знань.

Теорія держави виконує аксіологічну функцію (аксіологія — наука про цінності), вивчаючи державу як певну суспільну цінність, надбання людської цивілізації.

Успішний розвиток теоретичної науки про державу передбачає найтісніший зв'язок всіх функцій між собою. Функції теорії держави взаємопов'язані й доповнюють одна одну. Лише взяті в єдності, у системі вони дають повне уявлення про призначення теорії держави.

Концепція сучасної вищої юридичної освіти — підготовка висококваліфікованих, високоосвічених спеціалістів, які мають належний рівень правової і загальної культури.

У юридичних вузах навчальний курс теорії держави є першим кроком у вивченні всіх юридичних дисциплін. Саме теорія держави забезпечує загальнотеоретичну підготовку студентів, без якої неможливе опанування спеціальними і галузевими юридичними дисциплінами. Вона насичена узагальненнями, абстрактними науковими положеннями, поняттями і категоріями.

Від того, наскільки буде засвоєний матеріал цього курсу, залежатиме рівень підготовленості студентів до сприйняття ними галузевих і спеціальних юридичних дисциплін, їхнього професіоналізму в майбутньому.

Вивчення цього курсу покликане всебічно сприяти формуванню у студентів професійної правосвідомості, правової культури і правової активності, усвідомленої політичної і громадянської позиції, оволодінню базовими теоретичними знаннями та навичками практичної поведінки у правовому середовищі, розвитку творчого теоретичного правового

мислення, опануванню актів чинного законодавства, що необхідно при вирішенні практичних завдань у юридичній сфері.

В умовах формування соціально-правової держави і розвитку громадянського суспільства слід широко використовувати надбання сучасної теорії держави, серед яких важливе місце посідає теорія прав людини. Це має на меті впровадження пріоритетності загальнолюдських цінностей, розуміння ролі людського фактора, цінності кожної особистості.

1.2. Походження, сутність, ознаки і типи держави

Питання про походження держави можна розглядати у двох аспектах. Перший аспект – як в умовах традиційного первісного суспільства зародилася держава; другий – як у сучасний період виникають нові держави. Формування держави в останні століття може бути предметом наукового аналізу, оскільки існує докладна інформація про особливості утворення таких держав. Навпаки, брак джерел, у яких пояснюються причини і умови походження держави в умовах традиційного первісного суспільства, зумовив у науці існування різноманітних теорій. Такий плюралізм наукових поглядів також має місце внаслідок історичних особливостей розвитку суспільства, своєрідності тих чи інших регіонів світу, ідеологічних пристрастей авторів тощо.

Міфологічна теорія походження держави виникла в період формування первісного людського суспільства. Її основа – міф, що виступає своєрідним еквівалентом науки, первісною формою суспільної свідомості. У її межах можна виокремити:

1) давньоіндійську концепцію походження держави, згідно з якою Бог Індра встановив і підтримує космічний і земний порядок, закон (дхарма) і звичай (ріту);

2) давньокитайську концепцію походження держави, за якою з волі божественного Неба в Піднебесній з'явилися держава, її глава – імператор, син Неба, порядок, влада та правила поведінки;

3) давньогрецьку концепцію походження держави, що знайшла своє обґрунтування у працях Платона. Держава з'являється після перемоги Олімпійських богів над титанами. Вони, кинувши жереб, поділили землю. Боги Афіна та Гефест, яким випала

Атика, запровадили демократичний режим, Посейдон, отримавши Атлантиду, встановив монархічне спадкове правління.

Релігійна теорія держави має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цих теорій є відсутність розмежування понять «суспільство» і «держава».

Теологічна теорія (Тома Аквінський). Ця теорія отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. Її сутність полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися державній волі як прояву волі божественної.

Патріархальна теорія (Арістотель, Г. Філмер, М. Михайловський). За цією теорією, держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Арістотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, що створюється з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покірність.

Патерналістична теорія Конфуція (патер – батько) має багато спільних рис із поглядами Аристотеля: влада глави держави тотожна владі голови родини, а держава – це велика родина, якою потрібно управляти на основі добра, турботи старших про молодших, відданості та поваги.

Природно-правова теорія має своєю основою ідею договірної походження держави. Це теорія Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо. На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.-Ж. Руссо) або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс) люди жили відповідно до своїх природних прав. Але не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечити природні

права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя.

Насильницька теорія виникнення держави, що знаходить свою варіативність у теоріях зовнішнього та внутрішнього насильства. Прихильники цієї концепції стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їхню думку, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, в орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад Золота Орда).

Л. Гумплович вважав: держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності, що призводить до війн і, як наслідок, виникнення державного устрою та соціального розшарування. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості прийшлих завойовників, які були расою переможців.

Є. Дюрінг був прихильником теорії внутрішнього насильства однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний фактор зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів.

Психологічна теорія походження держави (Л. Петражицький) – виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися в повсякденному житті, бажанням підкоряти та підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прибічники даної теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

М. Коркунов вважав, що державна влада зумовлена не волею володаря, а усвідомленням залежності підвладного.

На думку Т. Баштим, уся історія існування людства визначається за допомогою таких первісних факторів, як відкриття, імітація. Держава виникає в результаті процесу гармонізації первісних суспільних відносин.

Л. Петражицький наголошував на тому, що держава і офіційне законодавство є «проекціями» правових переживань, «фантазмів» психіки.

Органічна теорія походження держави ґрунтується на уявленні про державу як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Г. Спенсер ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. За цією теорією, держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, тільки їй притаманну функцію. Таким чином утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

О. Конт вважав суспільство і державу органічно цілісною будовою, що спирається на закони біології.

Далі в розвитку органічної концепції пішли А. Шеффле, Р. Ворс і П. Лілієнфельд, які ототожнювали окремі функції державних органів із функціями органів біологічного організму.

Марксистська (матеріалістична) теорія походження держави (К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ульянов (Ленін)). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права.

Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі і у давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями:

- а) землеробство;
- б) скотарство;
- в) ремесло;
- г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності і, як наслідок, появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава.

Теорія інцесту (кровозмішення). Автором цієї теорії є французький соціолог і етнограф Клод Леві-Стросс. На його думку, вихідним соціальним фактором у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти. Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну

жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу).

Іригаційна (гідравлічна) теорія походження держави в найбільш систематизованому вигляді була викладена німецьким ученим К. Вітфогелем у роботі «Східний деспотизм». Сутність її полягає в тому, що в Давньому Єгипті, де на берегах Нілу люди поступово стали переходити до осілого життя, необхідно було будувати канали та інші гідравлічні споруди для ведення землеробства. Іригаційні роботи вимагали спеціальної організації та навичок. Їх виконували люди, здатні керувати іригаційним будівництвом. Ці організатори з часом стали першими державними службовцями, які уособлювали державний апарат. Отже, на створення держави визначальний вплив мав іригаційний фактор.

Демографічна теорія походження держави (Е. Босеруп, Джонсон). У її основу покладено біологічну теорію Мальтуса. Сутність концепції полягає в тому, що основною причиною виникнення держави стало зростання чисельності населення, яке проживає на певній території, і необхідність управління ним.

Расова теорія походження держави з'явилася в період рабовласництва в Новому Світі та мала на меті реабілітувати його в очах європейського співтовариства. Її основоположник Ж. Гобіно вважав, що люди поділяються на дві раси: господарів, які створили державу, і рабів, здатних лише підкорятися.

Спортивна теорія походження держави (Ортега-І.-Гассет) – виникнення держави пов'язано з походженням ігор, фізичних вправ, ініціацій і поступовим оформленням спеціальної авторитетної групи організаторів, які з часом отримують владні повноваження.

У межах теми, що розглядається нами, важливо з'ясувати питання про те, який із вищезгаданих підходів до розуміння поняття «держава» набув найбільшого поширення в сучасній юридичній науці. З цією метою доречно звернутися до новітньої юридичної літератури, що містить сучасні інтерпретації загальнотеоретичної категорії «держава».

1. Держава – це суверенна політико-територіальна організація соціально неоднорідного суспільства (населення), що має публічну владу, яка здійснюється спеціальним апаратом управління та апаратом примусу на основі юридичних норм, які

забезпечують узгодження соціально-групових, індивідуальних і суспільних інтересів (О. Скакун).

2. Держава – це особлива організація політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві і забезпечує його єдність, цілісність, безпеку, здійснює управління загальносуспільними справами на основі права за допомогою спеціального механізму (М. Кравчук).

3. Держава – це організація політичної влади, необхідна для виконання як класових завдань, так і загальних справ, що впливають із природи будь-якого суспільства (М. Матузов і О. Малько).

4. Держава – це особлива політико-територіальна організація, що виступає від імені всього суспільства, має суверенітет і спеціальний апарат управління та примусу, у зв'язку з чим здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру (А. Колодій, В. Копейчиков).

5. Держава – це владно-політична організація суспільства, що має державний суверенітет, спеціальний апарат управління та примусу і встановлює правовий порядок на визначеній території (Л. Морозова).

Отже, аналіз наведених визначень поняття «держава» з огляду на закріплені в ньому суттєві ознаки свідчить про домінування в сучасній загальнотеоретичній юридичній науці класичного (арифметичного) підходу до розуміння цієї категорії, що інколи доповнюється соціологічною складовою як виразником сутності держави.

Отже, для формулювання визначення поняття «держава» необхідно окреслити його суттєві ознаки, що їх умовно можна поділити на основні та факультативні.

Основні суттєві ознаки безпосередньо характеризують поняття держави, а відсутність хоча б однієї з них не дає достатньо повного уявлення про досліджуване соціальне утворення.

Факультативні суттєві ознаки конкретизують зміст основних і не є обов'язковими.

До основних суттєвих ознак поняття «держава» відносять такі:

1. Наявність території, під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада. Сьогодні територія сприймається як невід'ємний атрибут держави як на теоретико-юридичному, так і законодавчому рівні: сучасна держава вже не мислиться без території.

У складі території держави необхідно розрізняти: 1) реальну, фактичну територію, обриси якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством; 2) квазі-територію, що постійно змінює свої розміри й конфігурацію.

Реальна територія містить у собі: а) сухопутний простір; б) водний простір (акваторія) – територіальне море й внутрішні води; в) повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами; г) надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами.

До квазі-території відносять:

а) військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

б) торговельні морські й повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

в) космічні об'єкти, що належать державі;

г) трубопроводи й підводні кабелі;

д) нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;

е) території дипломатичних представництв і консульств.

Із територіальною ознакою держави пов'язаний інститут громадянства, під яким розуміють постійний політико-правовий зв'язок держави та індивіда, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах і обов'язках.

2. Народ – пов'язана однаковою походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на яку поширює свій вплив національне законодавство.

3. Суверенітет, тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом і характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину. Існує три різновиди суверенітету:

а) національний суверенітет – це повновладдя нації, її реальна можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя аж до створення самостійної держави;

б) народний суверенітет – це повновладдя народу, який здійснює свою невід'ємну та неподільну владу самостійно й незалежно від інших соціальних сил, тобто реальна участь народу у здійсненні влади;

в) державний суверенітет – політико-правова властивість державної влади, що виражається в її незалежності від іншої влади всередині країни та в праві держави самостійно вирішувати свої проблеми на основі принципів міжнародного права.

Компонентами державного суверенітету, що розкривають його зміст, є:

- верховенство влади, тобто можливість існування в межах визначеної території лише однієї державної влади та можливість визнати незаконними рішення будь-якої іншої соціальної влади;

- повнота (неподільність) – державна влада належить народу, який є її єдиним джерелом; можливість держави самостійно вирішувати питання щодо участі в роботі міжнародних асоціацій, а також визначати статус адміністративно-територіальних одиниць;

- самостійність – державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи інших суспільств;

- незалежність, тобто можливість вирішувати будь-яке питання зовнішнього чи внутрішнього характеру без втручання інших держав на основі принципів національної та міжнародної системи права;

- єдність, тобто наявність єдиного змісту влади (державно-політична) і поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову в процесі реалізації владних повноважень.

4. Наявність системи органів та інших організацій, які створюються державою для виконання її завдань і здійснення функцій і охоплюються поняттям механізм держави. Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень, охоплюється поняттям апарат держави.

5. Наявність можливості розробляти загальнообов'язкові правила поведінки, що визначаються як правові норми. За допомогою норм об'єктивного права держава визначає зміст прав

і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень.

6. Визнання держави на міжнародному рівні.

До факультативних суттєвих ознак категорії «держава» відносять такі:

- наявність конституції;
- наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);
- наявність громадянства;
- наявність грошової одиниці;
- участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо.

Таким чином, держава – це суверенна, політико-територіальна організація соціально неоднорідного суспільства, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво і управління загальносуспільними справами.

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «держави» є категорія «сутність», під якою розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта.

Сутність держави розвивається з розгортанням опосередкованої нею суперечності і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище «у собі», «для себе», «для інших». Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. Сутність держави – це спосіб буття, становлення, мета і засоби, державна правосвідомість.

Сутність держави виявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, і її сприйнятті як феномена.

Отже, сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, непорушний зв'язок властивостей та елементів, безперервність

взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, форма прояву цих відносин у державі (В. Копоть).

Держава у правовій науці розглядається як така форма організації суспільного життя, метою якої є об'єднання людей єдиною владою для координації їх різноманітних інтересів. Державна влада розповсюджує свою дію на всіх людей, які перебувають на території певної держави. Держава виступає офіційним представником суспільства і спирається на засоби примусу. Отже, можна сказати, що держава – це організація політичної влади, яка здійснює керівництво суспільством, управління загальносуспільними справами в межах певної території.

1.3. Функції держави

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно дає можливість розглянути державу не лише з боку її форми, внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як у суспільстві, так і взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності.

Саме тому пізнання функцій є, по-перше, передумовою пізнання головного та визначального в державі, виявленням її соціального змісту та сутності; по-друге, значення питання функцій держави зумовлено тим, що функції визначають її структуру, тобто способи, закономірності організації елементів держави як складної соціальної системи.

Функції держави традиційно визначають як основні напрями діяльності держави, обумовлені її сутністю, змістом і соціальним призначенням, а також тими завданнями, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі розвитку.

Зміст функцій держави проявляється в такому:

1) це наукова абстракція, за допомогою якої єдина державна діяльність поділяється на види. Вони відрізняються характером об'єкта, метою, матеріально-технічними засобами, методами та ін.;

2) функції не є видами діяльності, притаманними тільки державі. Разом з державою аналогічну діяльність можуть здійснювати також і недержавні організації;

3) специфіка функцій держави полягає в тому, що вона в якості органу політичної влади надає їм загальнообов'язковий характер;

4) функції держави характеризуються відносною постійністю;

5) через функції держава реалізує своє соціальне призначення;

6) державам різних історичних типів притаманні аналогічні з організаційно-технічної точки зору функції;

7) кожна функція держави повинна розглядатись як елемент єдиної системи функцій, поза системою поняття функції не має значення. За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через них завжди відображується та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі вирішення завдань соціально-економічного розвитку суспільства. Саме це знайшло своє втілення, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного, або принаймні мінімального, втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства.

Таким чином, функції держави – це основні напрями її діяльності з управління суспільством, включаючи механізм державного впливу на розвиток суспільних процесів, у яких знаходить свій прояв її сутність і соціальне призначення.

Необхідно наголосити на тому, що в сучасній юридичній літературі запропоновано визначення функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, а й механізму державного впливу на суспільні процеси. І це природно, оскільки, виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава разом з проведенням необхідних реформ, різного роду перетворень, правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів. Здійснення конкретних функцій може як стабілізувати умови розвитку суспільства, так і посилити його кризовий стан. Так, в умовах війни, коли перед державою та суспільством стоїть завдання захисту країни від нападу ззовні, на перший план виходить функція оборони. Її пріоритетність у цей

період безсумнівна. У період економічної кризи, коли вирішуються завдання стабілізації економіки та її зростання, на перший план виступає економічна функція через об'єктивні причини.

Ознаки функцій держави:

– вони є соціально значущими напрямками її внутрішньої або зовнішньої діяльності;

– у функціях держави знаходиться своє вираження та конкретизація її історична сутність і соціальне призначення;

– функції держави мають чітко визначений предмет, що означає їхній постійний характер на довгому періоді існування держави;

– реалізація функцій держави здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій, конкретики завдань, які вирішуються державою на певних етапах розвитку суспільства;

– у функціях держави проявляються та об'єктивуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Сутність держави та її соціальне призначення є вирішальними факторами у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети і завдань на відповідному етапі розвитку суспільства. Функції держави є багатоплановими, їхнє формування відбувається в процесі становлення та розвитку держави.

Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку, і кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливішими з яких є економічні можливості суспільства, потреби та інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливості партнерства між ними, моральний та культурний рівень суспільства, професіоналізм державних структур.

Кожна функція має відповідний зміст, оскільки передбачає діяльність держави в конкретній сфері суспільного життя. За своїм змістом функції держави є сукупністю однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та істотною відмінністю їх від інших напрямів. Зміст функцій показує, що робить держава, чим займаються її органи, які питання вони вирішують. Наприклад, економічна функція

охоплює діяльність держави в різних галузях національної економіки, соціальна функція «розщеплюється» залежно від соціальних потреб особистості та суспільства (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство). Культурна функція є сукупністю напрямів у сферах духовного життя (освіта, наука, культура тощо).

За своєю зовнішньою формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності, які іноді називають державним керівництвом чи державним управлінням (у широкому значенні цього слова). Наприклад, економічна функція – це державне управління економікою, культурна функція – управління в галузі культури.

Вивчення функцій держави неможливе без правильної та науково обґрунтованої класифікації. У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями: часом дії, об'єктом, принципом поділу влади, ступенем значущості, походженням, сферою політичної спрямованості.

Стосовно основних критеріїв класифікації функцій сучасної держави в юридичній літературі виокремлюють такі:

1) відповідно до сфер діяльності держави:

– зовнішні – це напрями діяльності держави за її межами, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим товариством у цілому та вирішення інших цілей і завдань, які стоять перед нею на міжнародній арені. Такі функції не можуть бути однаковими для всіх держав і державних утворень. Вони залежать від характеру політичного режиму в державі, взаємовідносин держав одна з одною та ін.;

– внутрішні – це такі напрями діяльності держави, що здійснюються в межах цієї держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх завдань, які стоять перед державою.

Між внутрішніми та зовнішніми функціями існує тісний зв'язок, оскільки зовнішньополітична діяльність будь-якої держави перебуває у взаємозв'язку з внутрішньою політикою та умовами існування держави, які насамперед визначаються економічними умовами.

До зовнішніх функцій держави належать:

- оборона країни – захист економічними, дипломатичними та воєнними засобами державного суверенітету і території;
- економічна – встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами та їхніми об'єднаннями; інтеграція у світову економіку;
- підтримка міжнародного миру та світового правопорядку – запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів та участь у їх урегулюванні (наприклад перебування українських миротворчих сил у Югославії); боротьба з міжнародним тероризмом;
- дипломатична – встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами;
- культурна – встановлення і розвиток культурних зв'язків з іншими державами; участь у збереженні пам'яток світової культури;
- інформаційна – участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами й окремими громадянами.

Наступна класифікація є як традиційною, так і спірною. Ще в 1960-х рр. у вітчизняній літературі держави обговорювалося питання, що ж таке основні та неосновні функції і чим вони відрізняються одна від одної. Деякі автори взагалі відкидали такий поділ. Але з часом, з розвитком вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, дослідники, які займались проблемами державно-правової теорії та практики, дійшли висновку, що класифікація функцій на основні та неосновні не лише бажана, але й об'єктивно необхідна, оскільки в реальному житті функції держави, як основні напрями її діяльності, є нерівнозначними.

Наприклад, є природним, що в умовах ведення війни на першому місці в системі функцій держави опиняється функція оборони разом з економічною та іншими функціями, а в умовах екологічної катастрофи – екологічна та інші відповідні функції. Класифікація функцій за ступенем їхньої соціальної значущості на основні та неосновні об'єктивно необхідна для їх пізнання та сприяє не тільки розвитку теорії їх вивчення, але й практиці їх застосування. Основними і неосновними можуть бути як внутрішні, так й зовнішні функції – краще зробити окрему класифікацію.

Внутрішні функції держави поділяються:

– на основні (головні) функції – це найбільш важливі напрями діяльності держави, які виражають сутнісні риси певного типу держави та охоплюють низку окремих однорідних напрямів державної роботи.

Так, М. М. Марченко до основних функцій сучасної держави відносить:

- політичні – напрями діяльності держави (її органів), пов'язані зі створенням умов для формування та функціонування державної влади на засадах демократії;

- соціальні – створення належних умов для реалізації громадянам права на працю, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо;

- економічні – це напрями діяльності держави (її органів), пов'язані з впливом на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для сучасного виробництва, підтримки і сприяння розвитку всіх форм власності тощо;

- оподаткування та фінансового контролю – запровадження і забезпечення функціонування системи оподаткування і контролю за законністю прибутків індивідів та організацій, а також за використанням податків;

- екологічну – охорона і забезпечення раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки суспільства;

- культурну – забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і водночас сприяння розвитку культури всіх народів, що проживають на території держави; заохочення науки, освіти; охорона культурної спадщини;

- правоохоронну – контроль за неухильним дотриманням конституції та законів, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях;

- забезпечення реалізації і захисту прав і свобод людини й громадянина – створення найсприятливіших умов для реалізації суб'єктивних прав і свобод, а також ефективних засобів їх охорони, захисту і поновлення;

– неосновні (додаткові, похідні) функції – характеризуються тим, що діяльність держави стосується лише певної сторони суспільного життя, а тому вона виконується не всією системою

державного механізму, а лише окремими її ланками. Неосновні функції держави є складовими елементами основних функцій, але самі не розкривають сутності держави. Вони мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (наприклад функція оподаткування та фінансового контролю щодо економічної та соціальної функції держави). Слід зазначити, що поняття «основні функції» та «неосновні функції» є певною мірою умовними, що допомагають виокремити з усієї сукупності функцій держави такі, що є більш або менш широкими за своїм обсягом.

Отже, неосновні функції являють собою напрями діяльності держави з виконання її завдань у визначеній, вузькій сфері суспільних відносин. Їх здійснення забезпечується відповідною діяльністю окремих ланок державного апарату, а не державою в цілому;

2) залежно від часу реалізації або від тривалості в часі функції держави поділяються:

- на постійні (наповнення Державного бюджету);
- тимчасові (Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу).

Через зв'язок із сутністю, соціальним призначенням, формами держави у змісті функцій будь-якої держави можна побачити як загальносоціальні, так і національні ознаки.

До загальносоціального змісту функції держави, управління суспільними справами належить все те, що спрямоване на вирішення основних економічних, соціальних, політичних та інших завдань з метою забезпечення інтересів суспільства на відповідному історичному етапі його життєдіяльності. Основні загальносоціальні функції забезпечують існування, добробут і виживання самого суспільства. Саме в цьому державна організація суспільства набуває найбільшого значення. Загальносоціальні функції характеризують динамічну сторону держави. Невиконання або неякісне виконання цих функцій призводило та призводить держави до занепаду та розпаду.

Важливе значення в життєдіяльності держави, особливо останнім часом, відіграє й національний зміст функцій. Ця характеристика пов'язана з тією діяльністю держави, яка

спрямована на збереження та розвиток національної культури, мови, традицій, самого існування етносу, який і виступає в державно-організованій формі.

Національний зміст функцій держави близький до загальносоціального, але не співпадає з ним. Досить часто державна діяльність повинна забезпечувати саме національні інтереси етносу, який формує державу, відповідно до геополітичних інтересів, захисту співвітчизників, які з різних обставин перебувають на території інших держав, розвитку національної свідомості, релігійного відродження тощо. Сюди ж можна віднести і гармонізацію інтересів етносу та етнічних меншин всередині держави, якщо населення має багатонаціональний склад.

Національна характеристика функцій держави охоплює не тільки їхній зміст, спрямованість, але й те, як цей зміст реалізується, тобто в яких формах, за допомогою яких засобів ці функції здійснюються: у демократичних чи авторитарних, політичних чи насильницьких формах. Аналіз національного змісту функцій держави вказує і на соціальну цінність держави, ефективність існування етносу в державно-організованій формі. Цей аналіз показує, чому розпад чи зникнення держави є національною катастрофою. Однак, як свідчить історичний досвід, часто постає питання про соціальну ціну, яку платить народ при здійсненні національно-функціональної діяльності держави, особливо в сучасних умовах, коли тісно поєднані національні, політичні, територіальні та інші інтереси, коли існує безліч силових засобів для вирішення міжнаціональних та етнічних конфліктів.

Функціональна характеристика держави охоплює не лише зміст її функцій, але й форми і методи їх реалізації. Під формами здійснення функцій держави потрібно розуміти їхній зовнішній прояв. Питання форм є перш за все питанням специфіки видів державної діяльності.

Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в правових і організаційних (фактичних) формах.

У правових формах відображується взаємозв'язок держави та права, підкреслюється необхідність держави діяти при

реалізації своїх функцій у межах права. У правових формах, їхньому існуванні та рівні розвиненості відображується бажання держави до використання чи навпаки до невикористання правових засобів у своїй діяльності. У науковій і навчальній юридичній літературі виокремлюють три правові форми реалізації функцій держави.

Правові форми здійснення функцій держави – це управлінська чи регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значущих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законодавством, і має правові наслідки.

До правових форм реалізації функцій держави належать правотворча, правозастосовна, правоохоронна, правореалізаційна діяльність.

Правотворча діяльність – це діяльність компетентних органів і посадових осіб, спрямована на видання або санкціонування, зміну або скасування норм права, що завершується оприлюдненням нормативно-правових актів, а також їхньою систематизацією.

Правотворча діяльність є процесом постійної зміни та оновлення чинного права, при цьому сама ця діяльність (її форми, процедури, суб'єкти і їхні повноваження) також урегульована правом і вдосконалюється разом із розвитком правової та політичної культури суспільства.

Створення комплексу нормативно-правових актів неможливо лише на одному будь-якому рівні державної діяльності (наприклад тільки в центрі чи на місцях) або лише за допомогою одних державних органів (наприклад законодавчих). Необхідною є нормотворча активність державних органів усіх рівнів і створення такої системи нормативно-правових актів, яка повинна включати не тільки закони, але й підзаконні нормативно-правові акти.

Наприклад, для реалізації такої функції, як зовнішньоекономічне співробітництво та залучення іноземних інвестицій, необхідним є прийняття низки нормативних актів на рівні законів парламенту і постанов уряду. Так, для успішної реалізації цієї функції потрібно в законодавчому порядку вирішити коло питань, що стосуються принципів та умов

зовнішньоекономічного співробітництва та іноземних інвестицій, проблем прикордонного контролю та оподаткування, гарантій іноземних інвестицій, що пов'язані з економічним і політичним ризиком, зміною законодавства, що може суттєво змінити права інвесторів, та ін.

Правозастосовна діяльність – це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативних-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи. Необхідність цієї форми зумовлена тим, що від неї залежить не тільки ступінь реалізації правових вимог, але й рівень здійснення самих функцій держави. Від того, наскільки ефективно виконуються правові вимоги, настільки ж ефективно буде і здійснення державних функцій.

Уся діяльність держави (її органів і посадових осіб) має характер правореалізуючих дій. Навіть правотворча діяльність є формою реалізації повноважень відповідних державних органів і посадових осіб на видання у встановленому порядку відповідних нормативно-правових актів та ін. У формі реалізації права відбувається також і виконавчо-розпорядча та правозахисна діяльність.

Правоохоронна діяльність – це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчинені правопорушення у сфері здійснення державних функцій, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх вчинили.

Відповідно основний тягар із здійснення цієї форми лягає на систему правоохоронних органів, суди та прокуратуру. Проте для усунення негативних наслідків порушення законності, правопорядку, конституційності, послаблення гарантій прав і свобод громадян важливе значення набуває цілеспрямована діяльність не тільки правоохоронних, але й законодавчих і виконавчих органів держави.

У результаті правоохоронної діяльності видаються акти застосування норм права (постанови слідчих, протести прокурорів, вироки та рішення судів).

Специфіка цих актів полягає в тому, що вони відповідають цілям профілактики (попередження) злочинів та інших правопорушень, сприяють відновленню порушеного права, реалізації

юридичної відповідальності особи, яка скоїла правопорушення у сфері реалізації функцій держави. Важливим аспектом правоохоронної діяльності є боротьба з правопорушеннями та злочинністю, здійснення відповідних профілактичних заходів. Здійснення правозахисної функції є одним з обов'язків держави. У межах цієї форми реалізації функцій держави визначальне значення має послідовне дотримання нею гарантій у сфері прав і свобод людини і громадянина.

Останнім часом у зв'язку з розвитком ринкових відносин деякі автори виділяють і четверту форму – договірну форму здійснення державних функцій.

Договірна форма поширюється не лише на економічну сферу реалізації державних функцій, але й на інші сфери життя суспільства. На договірних основах побудовані відносини, що виникають у сфері освіти, медичного обслуговування, надання юридичних послуг та ін. Використання договірної форми дає можливість широкого залучення до державної діяльності не тільки державних органів та організацій, але й приватних, комерційних фірм і громадських організацій. Здійснюється вона завдяки тому, що договірна форма передбачає не примусовість, а добровільність у своїй основі. Договірні відносини виникають на основі уповноважуючих, а не зобов'язуючих норм права.

Коли ми кажемо про правові форми реалізації функцій держави, їх не можна ототожнювати, з одного боку, з самими функціями, а з іншого – з конкретними видами державної діяльності чи сферами управління.

Разом із правовими формами функції держави здійснюються також і в неправових формах.

Організаційні (неправові) форми здійснення функцій держави – це специфічні види організаційної чи іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків.

Види організаційних (фактичних) форм здійснення функцій держави:

– організаційно-регламентуюча форма – підбір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

– організаційно-економічна форма – це організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

– організаційно-контрольна форма – це організація недержавного контролю у сфері здійснення державних функцій;

– організаційно-виховна форма – це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення у сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми особливими формами, але й методами реалізації. Під методами здійснення державних функцій розуміють способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, спрямовані на вирішення завдань, що постають перед державою на певному етапі її розвитку.

Методи діяльності державних органів є досить різноманітними. Так, у процесі здійснення правоохоронної діяльності державних органів широко застосовуються методи переконання та примусу. Вони належать перш за все до таких державних функцій, як охорона правопорядку, прав і свобод громадян та ін. При здійсненні функцій держави, що належать до сфери економіки та фінансів, широко застосовуються методи матеріального стимулювання, планування, прогнозування тощо.

Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів і їхніх посадових осіб застосовує низку методів:

– метод переконання – здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їхній волі, без застосування силового тиску, забезпечуючи таким чином свободу вибору.

Переконання в основному здійснюється через такі юридичні засоби, як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

– методи рекомендації і заохочення – мають місце тоді, коли держава орієнтує й спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанта поведінки, який є бажаним з її точки зору. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

– метод примусу – полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій,

передбачених нормами права, заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою.

1.4. Типологія держави

Держава — явище винятково різнобічне і багатогранне. Це обумовлює створення різних систем її класифікації. У цьому плані здійснюються численні, різні за своїми підставами, спроби, але всі вони зводяться до необхідності виділення з сукупності всіх, що будь-коли існували, теперішніх і тих, що з'являться в майбутньому, держав і правових систем, певних типів держави і права, до необхідності їхньої типології («типізації») чи класифікації.

Типологія держави і правових систем повинна здійснюватися на чітко визначеній основі. Що ж собою являють критерії класифікації (типології) держави? Які риси й особливості їм повинні бути притаманні?

Насамперед це об'єктивність. Як свідчить величезний досвід дослідження держав, як «об'єктивні» критерії їхньої класифікації широко використовувалися географічні та кліматичні фактори, ступінь складності, характер їхніх зв'язків з релігією, ступінь свободи і незалежності людини від держави, спосіб внутрішньодержавної організації і життєдіяльності, рівень розвитку загальної культури і світогляду, спосіб виробництва матеріальних і духовних благ, характер державного режиму.

Найрозповсюдженішими в сучасній науці є класифікації держав відповідно до суспільно-економічних формацій (формаційний підхід) і за цивілізаціями (цивілізаційний підхід).

Визначившись з основними критеріями типології держави, необхідно визначитися також з поняттям типу держави. Тип держави — це не будь-яка окремо існуюча держава, це — наукова категорія, збірний образ реально існуючих на даному історичному відтинку часу держав, яка складається з сукупності найбільш важливих, спільних для всіх цих держав ознак.

Відповідно до марксистських положень про формаційний підхід класова сутність держави, як й інших соціальних інститутів, у кінцевому підсумку визначається економічним

фактором, станом виробничих відносин, способом виробництва, а сама держава є лише надбудовою над економічним базисом. Інакше кажучи, за формою і змістом держава обумовлена економічним ладом суспільства.

Саме такий підхід до класифікації держави застосовувався в нашій науці, причому в його основі лежало поняття історичного типу держави. Історичний тип держави – це сукупність основних рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражають її класову сутність і призначення в суспільстві. Виділення суспільно-економічних формацій базується насамперед на способі виробництва і формі власності на засоби виробництва.

Незважаючи на недоліки, у рамках марксистського вчення про суспільно-економічні формації і тип держави було отримано чимало цінних результатів.

По-перше, встановлена залежність типу держави, класової приналежності влади від характеру економіки, способу виробництва, суспільно-економічної формації. Влада в державі, як правило, належить економічно панівному класу, у руках якого знаходяться засоби виробництва.

По-друге, були об'єднані в одні класифікаційні групи держави, що мають єдиний — за відображенням класових інтересів — характер влади. На цій основі виділені рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична держави, влада в яких належала відповідно рабовласникам, феодалам, буржуазії і трудящим на чолі з робітничим класом.

По-третє, з'явилася можливість виявляти загальне й особливе в організації, функціонуванні та розвитку держав, що входять у зазначені типи.

І нарешті, по-четверте, були виявлені закономірності зміни одного типу держави іншим відповідно до зміни суспільно-економічних формацій.

За марксистською формаційною теорією, типологія держави своєю підставою має суспільно-економічні формації. В історії людства таких формацій виділялося п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна і комуністична (соціалістична формація розглядалась як перехідна до комуністичної). І з кожною, крім першої та останньої, пов'язувався певний тип держави, була сформульована основна

теза про те, що історія знає чотири історичних типи держави: рабовласницький, феодальний, буржуазний і соціалістичний.

З погляду формаційної теорії рабовласницька держава — це перший історичний тип держави, що виник у результаті розкладу первіснообщинного ладу і являв собою політичну організацію класу рабовласників. Держава необхідна рабовласникам для утримання в покорі рабів, їх експлуатації та придушення їхнього опору. Формаційна теорія відносить до рабовласницького типу держав, крім античних — Афіньської і Римської, — численні держави Давнього Сходу: Єгипет, Вавилонську державу, Ассирію, Хетське царство, Індію і Китай та ін.

Відповідно до формаційного підходу феодальна держава є другим історичним типом держави. Феодальна держава розглядається як знаряддя організованого насильства над кріпосними селянами, орган диктатури феодалів.

Буржуазна держава — третій історичний тип держави, запропонований формаційною типологією. За цією теорією, капіталістична держава забезпечує умови буржуазної експлуатації, в її основі — приватна власність на засоби виробництва. Вона являє собою диктатуру буржуазії, спрямовану на те, щоб тримати в підпорядкуванні робітничий клас.

Нарешті, ще один історичний тип держави, що виокремлюється в рамках формаційної теорії, — соціалістична держава. Вважалося, що вона являє собою вищий і останній історичний тип держави. Соціалістична держава розглядалася як організація політичної влади трудящих на чолі з робітничим класом, як диктатура пролетаріату.

Нині стають очевидними певна помилковість такого підходу, неможливість його використання як єдино правильної методологічної і філософської основи пізнання державно-правових форм суспільного буття. Спробуємо розібратись.

1. Першим недоліком викладеного формаційного підходу є його догматизація.

2. Наступним недоліком формаційної теорії держави є відсутність у формаціях азійського способу виробництва і відповідного східного типу держави.

3. Істотним недоліком формаційної теорії є звеличування соціалістичної держави, уявлення її як вищого

неексплуататорського типу держави (всі інші типи визначаються як експлуататорські й неповноцінні).

4. Ще одним недоліком такої типології є абсолютизація класового підходу, ігнорування загальносоціальної ролі держави. Слід відзначити схематизм і однолінійність цієї концепції. Відповідно до неї всі держави проходили жорстко заданий шлях від одного історичного типу до іншого. Насправді еволюція держав була набагато різноманітнішою.

Звичайно, марксистська типологія держави, заснована на формаційному підході, далеко не бездоганна. Марксистську типологію держав можна критикувати, можна відмовитися від неї, але спочатку потрібно запропонувати замість неї щось досконаліше. Можливо, плідними будуть удосконалення і розвиток формаційного підходу?

Сучасні вчені переосмислюють запропоновану Марксом формаційну теорію. Здійснюються спроби її удосконалення. До вже відомих формацій прихильники такого підходу пропонують додати «східну державу», «азійський спосіб виробництва» і «протофеодалізм». Слід по-новому підійти і до характеристики «посткапіталістичної» держави. Що це: новий тип чи держава перехідного типу? Не можна ігнорувати також держави, що й далі йдуть соціалістичним шляхом розвитку (КНР, Куба, КНДР).

Нині разом з формаційним підходом до вирішення питання про типологію держав широко застосовується й інший підхід, що одержав у суспільних науках назву цивілізаційного підходу.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний, державний) – поняття дуже широке і неоднозначне. Це і синонім культури, і рівень розвитку матеріальної і духовної культури. А оскільки культура, як відомо, має кілька сотень визначень, то в результаті з'являється можливість говорити про найрізноманітніші варіанти цивілізаційної типології.

Поняття «цивілізація» затвердилося в європейській науці в епоху Просвітництва і відтоді набуло такої ж багатозначності, як і поняття «культура». У загальному розумінні поняття «цивілізація» можна визначити як певну соціокультурну систему високорозвиненого суспільства, що підтримує його єдність за допомогою духовно-моральних і культурних факторів суспільного розвитку.

Цивілізаційний підхід до типології держави бере за основу класифікації держав не матеріально-економічний критерій, а духовно-культурні й моральні фактори. Замість «суспільно-економічної формації» як критерію типології держави і права й інших критеріїв здійснюється спроба використання як такого критерію «цивілізації».

З урахуванням цієї багатозначності й розробляється сьогодні цивілізаційний підхід ученими Заходу і Сходу. У своїх дослідженнях вони спираються на праці таких відомих представників філософської, політологічної та соціологічної думки, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Вебер, П. Сорокін та ін.

У сучасних соціальних науках термін «цивілізація» вживається в різних випадках і досі не має строго визначеного, фіксованого значення. Він асоціюється і з «гарними манерами», і з певними стадіями розвитку суспільства. Таким чином, неоднозначність терміна і поняття «цивілізація», внутрішня суперечливість і багатоплановість разом з аморфністю його змісту і невизначеністю роблять дуже проблематичним його використання як єдиного і основного критерію типології держав і правових систем.

Розглянемо основні погляди на цивілізацію. Цивілізація, на думку американського політолога С. Хантингтона, являє собою «певну культурну сутність». Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади, зауважує автор, усі вони мають особливу культуру, що відображує різні рівні культурної неоднорідності. Виходячи з цього цивілізацію можна визначити як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей.

Цивілізацію необхідно визначити виходячи з загальних рис індивідуального порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути тощо. Цивілізація, робить висновок С. Хантингтон, це найширший рівень спільності, з яким кожна людина себе співвідносить.

Аналогічну позицію щодо визначення цивілізації займав відомий англійський учений, історик А. Тойнбі. На його думку, цивілізація є нічим іншим, як певним типом людських співтовариств, що викликає «певні асоціації в галузі релігії, архітектури, живопису, звичаїв, словом, у царині культури». Уся

світова історія, на його думку, нараховує 26 цивілізацій: єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську, сирійську та ін.

Існують різні підстави для типології цивілізацій і їхньої державності: хронологічні, генетичні, просторові, релігійні, за рівнем організації та ін. Історичний прогрес призвів до складання понад двох десятків цивілізацій, які відрізняються не тільки системами цінностей, що затвердилися в них, культурою, але і характерним для них типом держав. Зокрема, ґрунтуючись на різних підходах до поняття «цивілізація», можна виділити такі види цивілізацій і відповідних їм типів держави:

- східні, західні та змішані;
- давні, середньовічні та сучасні;
- аграрні, промислові та науково-технічні;
- доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні;
- локальні, особливі та сучасні.

У своєму розвитку цивілізації проходять кілька етапів. Перший — локальні цивілізації, найдавніші, являли собою вогнища культури, що відрізняло їх від інших, «нецивілізованих» спільностей (давньоєгипетська, шумерська та ін.). Другий — особливі цивілізації (індійська, китайська, західноєвропейська, східноєвропейська, ісламська й ін.) з відповідними типами держав. Вони склались історично і характеризуються певною своєрідністю. Третій етап — сучасна цивілізація, у якій відбуваються процеси глобалізації, об'єднання різних суспільств з метою вирішення загальносвітових проблем людства.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити його основні недоліки. По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу, — приналежність публічної влади. По-друге, це недостатня розробленість такої типології. По-третє, ігнорування важливих положень історичного матеріалізму про провідну роль економічного базису відносно надбудови, про обумовленість типу держави характером економічних відносин і способом виробництва. Інакше кажучи, цивілізаційний підхід теж небездоганний, нездатний замінити собою формаційний підхід.

У сучасній науці більш прийнятною вважається типологія, заснована на органічному поєднанні формаційного і

цивілізаційного підходів разом з їх збагаченням елементами типології, заснованої на виділенні державно-правових режимів.

Кожна окрема держава зазнає впливу як матеріально-виробничого, так і культурно-духовного, цивілізаційного факторів. Саме з цим пов'язані альтернативність і багатоваріантність їхнього розвитку. Це дозволяє зробити висновок про необхідність використання обох підходів: формаційного і цивілізаційного. Цивілізаційний підхід не слід протиставляти формаційному. У сучасній науці більшість вчених віддає перевагу формаційному підходу як базовому, основному. При цьому цивілізаційний підхід не протиставляється йому, а служить його доповненням, творчо його розвиває.

1.5. Форма держави

Поняття форми держави традиційно перебувало в центрі уваги юридичної науки з моменту її зародження. Сьогодні під формою держави розуміють спосіб організації та здійснення державної влади. Поняття форми держави необхідне для відповіді на питання: як створюються вищі органи держави, як вони взаємодіють між собою і населенням, як територіально побудована державна влада, якими методами здійснюється державна влада.

Форма держави — це державно-правова конструкція, що складається з трьох елементів: форми правління, форми державно-територіального устрою, форми державного режиму. Типологія держав залежно від їхньої форми здійснюється відповідно до цих елементів:

1) залежно від форми правління розрізняють монархічні і республіканські держави;

2) залежно від форми державно-територіального устрою розрізняють унітарні, федеративні, конфедеративні і регіоналістські (регіональні) держави;

3) залежно від форми державного режиму розрізняють демократичні, авторитарні і тоталітарні держави.

Широкий підхід до форми держави призвів до того, що, спираючись на традиційні елементи форми держави, запро-

поновано виділяти три основні форми держави: монархічну (моністичну), сегментарну та полікратичну (плюралістичну).

Монархічна форма держави має високий рівень централізації. Державну владу зосереджує одна особа або орган; ні розподіл влади, ні автономія в територіальному устрої, ні місцеве самоврядування фактично не допускаються. Ця форма пов'язана з обов'язковою ідеологією, одержавленням економіки, соціальної сфери та культури, украй елітарним характером державної влади. Демократичні інститути, парламент, самоврядування використовуються в демагогічних цілях.

Сегментарна форма держави значною мірою носить олігархічний характер, посідаючи проміжне місце між монархічною і полікратичною формами держави. Тут допускається розподіл компетенції між різними органами державного управління, елементи автономії та місцевого самоврядування. Домінує виконавча влада.

Полікратична форма держави реально використовує розподіл влади, систему стримувань і противаг, кілька центрів влади в державі (президент, парламент, суд), автономію в територіальному устрої, розвиток місцевого самоврядування, демократичні методи здійснення державної влади. У багатьох полікратичних країнах існує монархічна форма правління (парламентарна монархія). Вона сумісна з президентською, парламентарною, змішаними республіками, може бути унітарною державою або федерацією.

Форма правління – це організація, порядок утворення та взаємодії вищих органів державної влади (глави держави, парламенту і уряду). Розрізняють два різновиди форми правління – монархію та республіку.

Монархія – це така форма правління, коли главою держави є особа, яка одержує і передає свій пост і титул, як правило, у спадок і довічно.

Ознаки монархії:

1) влада глави держави (імператора, короля, великого герцога, еміра, султана) існує історично і не делегується йому народом;

2) влада монарха здійснюється безстроково (довічно) і передається, як правило, у спадок;

3) монарх не відповідає за ухвалені ним політичні рішення.

Різновиди монархій:

1) абсолютна монархія (Бахрейн, Кувейт, Оман, Саудівська Аравія). У руках монарха зосереджена вся повнота влади, він є законодавцем, призначає всіх вищих посадовців держави. Уряд несе відповідальність тільки перед ним;

2) дуалістична монархія (Бутан, Бруней, Тонга). Влада ділиться між парламентом і монархом. Парламент приймає закони, але в монарха є право абсолютного вето (заборони на введення закону до дії). Уряд призначається монархом, підкоряється йому і несе відповідальність тільки перед ним;

3) парламентарна монархія (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція, Японія). Монарх юридично є главою держави, але участі в управлінні країною фактично не бере. У парламентарній монархії глава держави або не має права вето щодо законопроектів, або фактично не застосовує вето. Головна відмінна риса парламентарної монархії – формування уряду парламентом і відповідальність уряду перед ним.

Ряд монархій займає проміжне становище між дуалістичними і парламентарними (Йорданія, Марокко, Непал).

Республіка – це така форма правління, при якій главою держави є президент, що обирається громадянами на певний строк. Республіка має такі ознаки:

1) влада глави держави і вищих державних органів делегується їм народом;

2) повноваження глави держави обмежені певним строком;

3) глава держави несе політичну відповідальність за свою діяльність.

Більшість сучасних держав – республіки. Прийнято поділяти республіки на такі різновиди:

1) президентська (Бразилія, Грузія, Мексика, США). Президент у такій республіці, як правило, обирається прямими виборами (винятком є США, де президента обирає колегія вибірників, обрана виборцями). Він очолює не тільки державу, а й уряд. Уряд призначається президентом і відповідає тільки перед ним;

2) парламентарна республіка (Угорщина, Індія, Італія, Німеччина). Президент обирається так, щоб він не одержував свій

мандат безпосередньо від громадян: парламентом або особливими зборами, що формуються виключно для виборів президента. Президент не є главою уряду і не вільний у його формуванні. Фактично главу і склад кабінету визначає парламент, точніше, партія, що перемогла на парламентських виборах і має більшість у парламенті. Уряд несе відповідальність перед парламентом;

3) змішана (президентсько-парламентарна) республіка (Білорусь, Україна, Перу, Росія, Франція). Цей різновид республіки сполучає риси парламентарної та президентської республік. Вибори президенти проводяться всенародним голосуванням (як у президентській республіці), але президент не очолює уряд (як у парламентарній республіці). Уряд призначається президентом, але призначення прем'єр-міністра вимагає згоди парламенту (або навпаки – міністри та прем'єр-міністр призначаються парламентом, але останній – за поданням президента). Уряд несе відповідальність перед президентом, але й парламент має право виразити йому недовіру, що тягне за собою відставку. Для змішаної республіки є характерним виведення поста президента за тріаду законодавчої, виконавчої та судової влади: президент має самостійний статус.

Разом із монархією та республікою існують змішані форми правління, що сполучають деякі риси обох.

Так, Малайзія є виборною (ротаційною) монархією. Главу держави — монарха — обирають на п'ятирічний строк. Він обирається Радою правителів штатів, до складу якої входять не всі глави штатів, а лише султани дев'яти з тринадцяти штатів. Глави чотирьох штатів не є спадковими султанами і тому участі у виборах глави держави не беруть. Звичайно на пост монарха – глави держави – обираються султани штатів по черзі, для чого в Раді правителів ведеться особливий список.

Елементи виборності існують і в Об'єднаних Арабських Еміратах. Ця держава є колективною монархією, очолюваною Радою емірів. Еміри семи еміратів, що об'єдналися, обирають на п'ять років голову Ради емірів (монарха найбільшого емірату Абу-Дабі, який займає 86 % території держави), якого нерідко називають президентом.

До нетипових республік можна віднести республіки з довічним президентством (Уганда, Індонезія, Корейська Народно-Демократична Республіка) і республіки без офіційного глави держави (СРСР, Китай, Куба).

Форма державно-територіального устрою — це порядок взаємин між державою та її окремими частинами. Розрізняють унітарні, федеративні, конфедеративні, регіоналістські (регіональні) держави.

Унітарна держава – це єдина держава, що складається з адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, губерній). Ознаки унітарної держави:

1) наявність єдиного центру та єдиної системи органів влади і управління;

2) наявність єдиної системи права.

Сьогодні більшість держав світу – унітарні держави (наприклад Болгарія, Угорщина, Греція, Польща). У багатьох унітарних державах (Іспанія, Україна, Фінляндія) є автономні утворення.

Автономія – відносно самостійне у здійсненні державної влади територіальне утворення в межах держави. Статус автономії надається територіальним фракціям держави, для яких характерні історичні, географічні, національні особливості (Країна Басків в Іспанії, Аландські острови у Фінляндії). Статус автономії визначається, як правило, основним законом держави. Автономія має власні законодавство та органи влади, але суверенітету не має.

Різновиди унітарних держав:

1) централізовані. Регіональні органи цих держав формуються шляхом призначення зверху (Нідерланди, Казахстан, Франція);

2) децентралізовані. Регіональні органи утворюються незалежно від центру, як правило, за допомогою виборів (Велика Британія, Нова Зеландія).

Федерація – союзна держава, що складається з держав-членів або державоподібних утворень (суб'єктів федерації). Ознаки федерації:

1) наявність кількох правових систем, з яких одна (система федерального права) має верховенство щодо права суб'єкта федерації;

2) наявність двох рівнів державної влади. Федеральна влада (влада держави в цілому) має всю повноту зовнішнього суверенітету і значну частину внутрішнього суверенітету. Влада суб'єкта федерації має обмежений внутрішній суверенітет.

Різновиди федерацій: територіальні (США, Німеччина, Бразилія); національні (Бельгія, Індія); змішані (Росія).

Тепер у світі існує 24 федеральних держави, більшість з яких – великі та середні за територією та чисельністю населення (Індія, Мексика, Нігерія, Росія, Німеччина).

Конфедерація – це тимчасовий союз держав, створений для досягнення конкретної мети (наприклад завоювання незалежності). У такому випадку держави об'єднують лише окремі напрями своєї діяльності (наприклад оборона, зовнішня політика, зовнішня торгівля). Розвиток конфедерації підпорядкований «залізному закону»: конфедерація або розпадається на окремі держави, або еволюціонує у федерацію.

Риси федерації та/або конфедерації мають деякі міжнародні об'єднання, наприклад Співдружність Націй (на чолі з британським монархом), Європейський Союз.

Специфічною формою державно-територіального устрою є регіоналістська (регіональна) держава. Вся територія такої держави, а не окремі частини, складається з автономних утворень (Італія, Шрі-Ланка, Південно-Африканська Республіка). Цим вона відрізняється і від унітарної держави, і від федерації, оскільки автономії не є суб'єктами федерації. Конститується вона як унітарна, але має деякі риси федерації у вигляді ширшої, ніж в унітарній державі, компетенції місцевих властей. Територіальні фракції регіональної держави не приймають власних конституцій, але мають власні обрані громадянами збори і власну адміністрацію. Збори мають право приймати закони з ряду місцевих питань: як правило, це охорона природи та культурної спадщини, сільське господарство, туризм тощо.

Історично відома ще одна форма державно-територіального устрою – імперія. Вона складається з нерівноправних частин: метрополії – центру держави, у підпорядкуванні якої є колонії. Владні повноваження належать виключно метрополії. Для правового статусу як колонії, так і її населення, характерна дискримінація – обмеження в правах. До найбільших за площею

та впливом імперій належали Британська, Французька, Іспанська імперії. Національно-визвольний рух у колоніях призвів до появи нових національних держав і розпаду імперій.

Форма правління і форма державного устрою дають уявлення про організацію держави, її зовнішню форму. Реальна ж сутність інституту держави, дійсний стан демократії знаходять вираження у понятті державного режиму.

Форма державного режиму – сукупність прийомів, методів, форм і способів здійснення державної влади.

Державний режим є функціональною характеристикою влади, яка ніколи прямо не визначається в конституціях держав (незважаючи на вельми поширені вказівки на їхній демократичний характер), проте завжди безпосередньо відображується на змісті конституції.

Державний режим — найбільш рухомий, мінливий елемент форми держави. Характер державного режиму визначається не тільки правовими нормами, а й існуючою в країні політичною системою, рівнем політичної та правової культури населення. Проте визначальним фактором служить характер державної влади.

Існує безліч класифікацій державного режиму. За характером органів, що визначають політику держави, розрізняють цивільні та військові режими. Залежно від взаємин між державою і церквою розрізняють світські та теократичні режими. Але найбільш поширеною є класифікація, заснована на рівні захисту прав і свобод громадян і ступеня допуску населення до управління державою. За цими ознаками розрізняють:

1) демократичний режим, для якого характерні реальність політичних прав і свобод громадян; політичний та ідеологічний плюралізм; формування органів влади шляхом вільних загальних виборів; розподіл влади; діяльність влади і опозиції в строго конституційних рамках;

2) авторитарний режим. Його характерними ознаками є обмеження обсягу політичних прав і свобод; обмежений політичний та ідеологічний плюралізм (наприклад дозволяється існування тільки двох партій); фактична, а деколи і формальна відсутність розподілу влади; недемократичний характер виборів (відсутність реальної можливості вибору). Відмінною рисою авторитаризму є сильна виконавча влада, як правило, заснована

на особі лідера. Авторитарний режим може бути заснований на праві, моральних засадах, але його не можна все ж таки віднести до режимів, де населення бере участь в управлінні, а влада здійснюється найбільш ефективним способом. Яскравий приклад тому — режим Наполеона за часів Першої імперії у Франції;

3) тоталітарний режим. Його характерні риси: принципова відмова від ідеї прав людини і громадянина; пріоритет партії або держави в системі соціальних цінностей; однопартійна політична система і заборона на існування опозиції; наявність загальнообов'язкової державної ідеології; формальність і декоративний характер виборів; принципова відмова від розподілу влади; вождизм, точніше, сакралізація (обожнювання) лідера, який підноситься як наймудріший, непогрішимий, найсправедливіший, який невпинно думає про благо народу. При тоталітаризмі встановлюється повний (тотальний) контроль над усіма сферами життя суспільства. Держава прагне буквально «злити» суспільство з собою, повністю його одержавити. Прикладами тоталітарного режиму є нацистська Німеччина, фашистська Італія, сталінський Радянський Союз, маоїстський Китай.

Іноді в окремі групи виділяють деспотичний і ліберальний режими, хоча ці типи режимів мають швидше історичний, ніж актуальний характер.

Для ліберального режиму характерні визнання автономії (незалежності) людини від держави, захист природних прав людини, причому пріоритет надається особистим правам перед соціальними, конституційне обмеження втручання держави до сфери економічних відносин, розподіл державної влади, верховенство закону.

У сучасній державній практиці ліберальний режим збігається з демократичним. Відмінність між ними полягає перш за все в рівні забезпеченості соціальних прав трудящих. Ліберальний режим, як правило, покладає це завдання не на державу, а на установи громадянського суспільства (наприклад, добровільні організації, недержавні пенсійні фонди тощо).

Для деспотичного режиму характерні ніким і нічим не обмежена влада правителя над усіма членами суспільства, його цілковите свавілля, крайня централізація влади і безправність підданих. Класичні деспотії — стародавні (Вавилон, Ассирія,

Єгипет) і середньовічні (Османська імперія, імперія Великих Моголів) держави.

1.6. Основні сучасні концепції держави

Концепція правової держави

Правова держава – це така держава, у якій на основі чинного права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з чинним правовим законом.

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Хоча в самій античній державно-правовій практиці й політичних вченнях відсутні системні теоретичні концепції правової держави, але в той же час ідейні передумови правової державності, досвід демократії, республіканізму та правопорядку, що були започатковані в античну епоху, безумовно, вплинули на подальше формування теоретичних уявлень і практику правової державності.

Перші теоретично розвинені концепції правової держави виникають у період переходу суспільства від феодального ладу до капіталізму. Історично це відбувається в загальному руслі виникнення прогресивних течій буржуазної політичної та правової думки, становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля і беззаконня, абсолютистського режиму, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав людини, пошуків різних державно-правових заходів, конструкцій і форм (розподіл державних влад, конституціоналізм, верховенство права і закону тощо), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством. Починаючи з Нового часу теорія правової держави була суттєво доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини.

Правова держава, до побудови якої ми прагнемо, виступає найдосконалішою формою організації і функціонування державної влади.

Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, які, власне, і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивались головні її характеристики. Лише правова держава може виступати як об'єктивний виразник інтересів внутрішньо неоднорідного та суперечливого громадянського суспільства.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України проголошено, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку нашої держави. Які ж характеристики дозволяють назвати ту чи іншу державу демократичною, правовою і соціальною? У сучасних умовах вона має відповідати принаймні таким ознакам: визнання принципів панування права, верховенства Конституції і правових законів; народу єдиним джерелом державної влади; демократичних способів формування органів державної влади; пріоритетності прав людини; гарантії прав меншості на власну думку та її вільне висловлення; поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідейного і політичного та економічного плюралізму; соціальних гарантій і стабільності.

Провідними принципами правової держави є принципи панування права і верховенства правового закону. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Розмежування права і закону має значне гуманістичне значення, оскільки саме право слугує критерієм якості закону, дозволяє оцінити, наскільки закон відповідає правам людини, її інтересам і потребам, ідеям соціальної справедливості, формальної рівності. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні акти – на основі законів і на їх виконання.

Зв'язаність держави правами та свободами особи передбачає юридичну рівність громадянина і держави та їхню взаємну відповідальність, стабільний правовий статус особи та наявність ефективного механізму забезпечення прав і свобод особи.

Принцип поділу влади передбачає правове розмежування сфер діяльності гілок державної влади, розподіл владних повноважень між державними органами, їхню взаємну підконтрольність, що зменшує ризик узурпації державної влади та її свавілля.

Концепція соціальної держави

Соціальна держава – це правова держава розвинутого громадянського суспільства з соціально-орієнтованим ринковим господарством, яка здатна створити умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантувати соціальну справедливість і соціальну безпеку особи, встановити соціальну згоду в суспільстві.

Ознаки соціальної держави:

- наявність правової держави та розвинутого громадянського суспільства як умови його функціонування;
- наявність економічної основи – соціально-орієнтованого ринкового господарства;
- наявність юридичної основи – соціального законодавства і здійснення на його основі соціальної політики;
- гарантування реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини;
- гарантування соціальної безпеки особи, здатної самостійно забезпечувати необхідний (достатній) рівень матеріального добробуту для себе і членів своєї сім'ї (професійне навчання, перекваліфікація, рівність стартових можливостей для молоді);
- надання державою соціальної допомоги громадянам, які неспроможні нести відповідальність за свій добробут хоча б на рівні прожиткового мінімуму, – соціально незахищеним верствам населення: особам похилого віку, непрацездатним (хворим), безробітним з незалежних від них причин;
- проведення соціальної політики держави, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості та соціальної злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення, формування «середнього класу» (розумне обкладання доходів).

Теорія еліт і елітарної демократії

Теорія еліт поширилася наприкінці XIX – на початку XX ст. Засновниками її були італійські вчені політологи Г. Моска (1856–1941 рр.) і В. Паретто (1848–1923 рр.). Сутність цієї теорії зводиться до того, що народ не здатний управляти суспільством. Г. Моска вважав демократію утопією й обґрунтовував, що в усіх цивілізованих суспільствах виникає два класи: правителі й ті, ким управляють. В. Паретто стверджував, що політичне життя є

постійною боротьбою еліт, зміна яких відбувається шляхом насильства, що еліта виникає у трьох найважливіших сферах суспільного життя: економічній, політичній та інтелектуальній, де індивіди виділяються з середовища інших людей. Він обґрунтував теорію конкуренції еліт. У свою чергу Р. Міхельс (1876 – 1936 рр.) застосував теорію еліт до політичних партій. Він вважав, що як буржуазні партії, так і соціалістичні антидемократизуються і депролетаризуються. Рядові члени партії, що не здатні самі управляти, обирають своїх представників, які рано чи пізно відокремлюються від своїх рядових товаришів по партії і перетворюються на партійну еліту. Демократія в партії переходить в олігархію. У партійній еліті теж ведеться боротьба, що призводить до заміни однієї партійної еліти іншою.

У сучасних умовах поширилася теорія неоелітаризму, або елітарної демократії. Представники цієї теорії – Х. Ласуел, Д. Сарторі, Х. Зейглер – вважають, що народоправство приречене на невдачу та веде до диктатури. Щоб цього не сталося, суспільством має управляти компетентна еліта. Для цього необхідно поєднати елітаризм з елементами плюралістичної демократії. Сутність теорії елітарної демократії зводиться до такого: а) у сучасному суспільстві діє не одна, а кілька еліт; б) між ними існує конкуренція; в) еліти контролюються народними масами шляхом загального виборчого права; г) це стимулює конкуренцію еліт; д) доступ в еліту залишається відкритим для всіх, вона поповнюється за рахунок вихідців з народу.

Концепція національної держави

Головним у цій концепції є обґрунтування того, що основне призначення держави полягає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. Нині ця теорія набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. У деяких державах, зокрема в Естонії, Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини.

Фашистські ідеї державності – це суміш різних положень, метою яких є виправдання, заохочення найнижчих людських інстинктів. Однією з головних складових фашистської теорії є

расизм, що поділяє людей за біологічними та соціальними ознаками на декілька груп (рас), одна з яких проголошується істинним представником людського роду. Тому завданням держави є забезпечення процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», поширення «культурної раси». При цьому державні органи повинні керуватися партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції. У сфері міжнародних відносин фашизм виходить з культу грубої сили. Насилля проголошується найважливішим фактором розвитку, а гуманізм – проявом неповноцінності раси, спробою виправдання її слабкості та боягузтва.

Етатична концепція держави

Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави в життя суспільства та кожної конкретної особи. У відповідності зі статичними поглядами життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються все нові й нові взаємозв'язки як між його складовими частинами, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який упорядковував би, тобто регламентував і контролював, здійснення суспільних відносин. Таким «диригентом» через лише їй одній притаманні властивості (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру тощо) може і повинна бути держава. При цьому стверджується необхідність практично необмеженого й вирішального втручання держави практично в усі сфери суспільних відносин – аж до найінтимніших сімейних відносин, і виправданість максимального обмеження самоврядування населення. У певних своїх положеннях етатична концепція держави співпадає з фашистським розумінням призначення держави. Ця концепція набуває особливої підтримки в державах з недемократичними державно-правовими режимами.

Анархістська концепція держави

Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, у якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя суспільства

та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні загальними справами.

Згідно з анархістськими поглядами в зовнішніх відносинах на державу повинно покладатися лише забезпечення оборони країни від збройних нападів ззовні та підтримання необхідних, насамперед економічних, зв'язків з іншими державами.

Усередині країни функції держави повинні зводитися до прийняття конституції та незначної кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їхньої неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання повинні вирішуватися населенням усєї країни або населенням окремих частин її території безпосередньо (шляхом сходів, зборів, референдумів, виборів) чи органами місцевого самоврядування (радами), що обираються населенням відповідних територій.

Технократична концепція держави

Серед сучасних модифікацій класичних моделей і теоретичних конструкцій політичної влади особливе місце займає типологія влади М. Вебера (1864–1920 рр.). Він убачав головну особливість функціонування парламентської демократії в способах відбору політичних лідерів і контролі над технічно орієнтованою адміністративною бюрократією.

Найсучаснішою та найперспективнішою, за М. Вебером, є раціонально легітимна влада. Основним і головним елементом цієї влади є професійна бюрократія. Бюрократія (буквально «влада конторських службовців») асоціювалася у М. Вебера з типом панування, заснованого не на традиційному шануванні, а на суворих і раціональних правилах легалістського (законом регульованого і контрольованого) характеру і призначення. Це панування включає такі особливості:

– існування відокремлених служб і компетенції, суворо визначених у законах і правилах з метою зручності для прийняття рішень і контролю;

– захист статусу і компетенції службовців (незмінність суддів, гарантоване просування по службі та пенсія за вислугу років у чиновників тощо);

– чітка ієрархія у виконанні розпорядчих управлінських функцій і функцій виконавчих;

- добір кадрів на конкурсній основі;
- повне відособлення службової функції, що виконується, від особистісних властивостей і характеристик службовця, оскільки він не може бути власником своєї посади або коштів управління.

На зміну капіталізму, за М. Вебером, прийде не соціалізм, а бюрократизоване з метою раціонального управління суспільство. Ця думка була підхоплена та розвинена сучасними теоретиками менеджерної революції і постіндустріального суспільства.

В основі технократичних концепцій володарювання лежить давня ідея особливої ролі людей з високим рівнем освіти у здійсненні влади.

У 20–30-х рр. минулого сторіччя в США в обстановці глибокої економічної депресії набув популярності рух технічної інтелігенції, яка вперше назвала себе технократами. Наука, інженерне мислення і наявна технологія, стверджували технократи, мають усе необхідне для здійснення вікової «американської мрії» про достаток і процвітання. Однак людська праця і машинна техніка використовуються в межах застарілого економічного устрою, що, власне, і призвело до депресії. Лідер цього руху М. Скотт, маловідомий інженер-енергетик, виступив з пропозицією створити велику професійну організацію, яка об'єднала б зусилля вчених, педагогів, архітекторів, експертів з санітарії, лісоводів, бухгалтерів, інженерів із завданням раціоналізувати існуюче промислове виробництво.

Новий варіант технократичних ідей був запропонований американським соціологом Дж. Бернхемом у 1941 р. у книзі «Революція менеджерів». Зокрема він писав, що технократія в особі керівників (менеджерів, організаторів) стала соціальною і політичною реальністю в низці найбільших сучасних держав, таких як США, Німеччина і СРСР. Таким чином, вважав він, спостерігається тенденція до заміни капіталізму і соціалізму «суспільством керівників», у якому державні функції стануть функціями спеціально винайденого менеджерами політичного механізму

Теорія плюралістичної демократії також ґрунтується на положеннях і висновках соціології, але вона використовує не сферу економічної і соціальної діяльності держави, а її політичну систему. Представники цієї теорії – Г. Ласкі, М. Дюверже,

Р. Дарендорф, Р. Ален та ін. – обґрунтовують, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, які виникають унаслідок тих чи інших інтересів. Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють різні об'єднання громадян, які у свою чергу через свої «заінтересовані групи» чи «групи тиску» впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів (потреб).

Таким чином, соціальні групи і прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує й узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

Розділ 2

ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО УСТРОЮ ДЕРЖАВИ. СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

2.1. Держава і громадянське суспільство

Уперше поняття «громадянське суспільство» зустрічається в Арістотеля, який називав його *politike koinonia* — політичною спільнотою. «Калькою» цього терміну в латинській мові і став вираз «*societas civilis*» (громадянське суспільство). З погляду Арістотеля, громадянське суспільство можливе лише у правильній державі («політії»), де громадяни беруть «рівну участь у всіх вигодах суспільного життя» і діють «в інтересах загальної користі». Арістотель не ототожнював державу з громадянським суспільством, але й не протиставляв їх чітко, бо різні аспекти того та іншого в суспільному житті античного поліса тісно стикалися.

До ідеї «громадянського суспільства» мислителі повернулися в епоху ранньобуржуазних революцій. Тоді склалося кілька різних концепцій громадянського суспільства, хоча всі вони ґрунтувалися на ідеї суспільного договору. За теорією Томаса Гоббса, суспільний договір призводить до створення держави, але не суспільства. І лише держава своєю владою забезпечує те злиття окремих людей, яке й є суспільством.

Джон Локк, визначаючи продукт суспільного договору як «політичне або громадянське суспільство», прагнув знайти відмінність між «урядом» і «суспільством». Уряд уявляється ним як похідний від суспільства, яке може встановити, змінити або змістити його. Локк одним із перших формулює, хоча й нечітко, право народу (громадянського суспільства) на непокору державній владі.

Шарль Луї Монтеск'є ввів відмінність між державою та громадянським суспільством, указуючи, що «абсолютна монархія, яку деякі вважають єдиною формою правління у світі, насправді є несумісною з громадянським суспільством і, отже, не може бути формою громадянського правління». Розмежування між державою і громадянським суспільством він обґрунтував розподілом приватного та публічного права. Якщо публічне право регулює взаємини правителів і підвладних, то приватне право регулює відносини між членами суспільства.

Жан-Жак Руссо розмежовував два договори – одним було створене громадянське суспільство, а другим – держава. В основі громадянського суспільства, з його точки зору, лежить приватна власність, поява якої призвела до боротьби між бідними та багатими. Для того щоб забезпечити себе і своє майно, багаті склали хитромудрий план. Вони запропонували заснувати публічну владу нібито для захисту всіх від взаємних розбратів. Насправді в суспільному житті з'явилася ще й політична нерівність. Єдино виправданою основою держави, за Руссо, є новий суспільний договір, учасниками якого повинне стати все доросле населення держави. Тільки тоді громадянське суспільство і держава, що виражає загальні інтереси і волю громадян, збігатимуться.

Томас Пейн теж вважав, що не можна ототожнювати такі категорії, як суспільство і держава. Схожість між ними лише в тому, що вони виникли «природним чином», без якого б не було втручання надприродних сил. Суспільство і уряд відрізняються один від одного і за своїми функціями, і за походженням. Суспільство виникло тому, що людям важко жити поодиночі. Держава виникла унаслідок кровної зацікавленості людського суспільства в дотриманні порядку.

Особливий інтерес мають погляди на історію формування громадянського суспільства Адама Фергюссона, викладені ним у книзі «Досвід історії громадянського суспільства». У Фергюссона громадянське суспільство — це тип політичного порядку, який захищає та удосконалює ремесло, культуру і «громадянський дух» через регулярне правління, правові норми і систему збройної оборони. Фергюссон вважає необхідним створення асоціацій громадян, які пронизували б усе громадянське суспільство, інакше створюватимуться передумови для деспотичного правління. Багато в чому ці ідеї лежать в основі сучасного партійного плюралізму.

Ще один аспект громадянського суспільства — його людський вимір — був визначений Іммануїлом Кантом. Під громадянським суспільством Кант розумів суспільство, засноване на універсальних правах людини, що виходять за рамки будь-яких приватних правових або політичних систем. У кантівській філософії історії постулювалося якесь загальне громадянське суспільство, засноване на принципі панування права як меті людського розвитку.

Таким чином, в епоху Просвітництва і ранньобуржуазних революцій склалося уявлення про громадянське суспільство як протиположності державі, з одного боку, і громадянське суспільство як джерело державної влади, з іншого.

Георг Фрідріх Гегель зробив спробу філософського осмислення співвідношення між громадянським суспільством і державою. Сфера дії держави, за Гегелем, — загальні інтереси, а громадянського суспільства — приватні інтереси. Громадянське суспільство є внутрішньо дуалістичним і суперечливим. З одного боку, це арена боротьби всіх проти всіх, з іншого — приватний інтерес кожного не може бути реалізований поодиноці. Звідси Гегель виводить необхідність вищої влади держави, яка має забезпечити справжню свободу індивідів замість боротьби всіх проти всіх. Для цього громадянське суспільство має бути впорядковане політичною владою — державою, що стоїть над ним. Держава є вищим досягненням права, етичним цілим, у якому знімаються суперечності, що мають місце в громадянському співтоваристві.

У 80-ті рр. ХХ ст. з'явилося нове трактування поняття «громадянське суспільство», пов'язане з іменами таких політичних мислителів, як Вацлав Гавел, Ендрю Арато та ін.

В. Гавел говорить про три опори, на яких будується громадянське суспільство: принцип добровільного об'єднання приватних осіб, децентралізація державної влади і делегування частини її повноважень неурядовим організаціям. В основі громадянського суспільства — наділений усіма основними правами громадянин. Гавел бачить у громадянському суспільстві один із кращих засобів людської самореалізації.

Е. Арато під громадянським суспільством розуміє сферу соціальної взаємодії між економікою і державою, що складається в першу чергу зі сфер найбільш близького спілкування (зокрема сім'ї), об'єднань (зокрема добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Арато і його однодумці сьогодні виходять із того, що громадянське суспільство виступає фундаментом демократії.

У вітчизняній літературі можна знайти кілька підходів до визначення громадянського суспільства. Та все ж таки частіше за все його зміст включає всю недержавну сферу суспільних відносин. Як приклад можна навести визначення громадянського суспільства, подане російським політологом К. С. Гаджієвим: «Це система самостійних і не залежних від держави суспільних інститутів і міжособових відносин, які створюють умови для самореалізації окремих індивідів і колективів і через які виражаються і реалізуються приватні інтереси і потреби — індивідуальні і колективні».

Поняття «громадянське суспільство» є однією з ключових категорій сучасних суспільних наук — соціології, політології, юриспруденції. У трактуванні цього поняття існують великі розбіжності: від ототожнення понять «людське суспільство» і «громадянське суспільство» до ототожнення понять «громадянське суспільство» і «держава». Найбільш обґрунтованою видається точка зору, що громадянське суспільство — це історичний феномен, що виник на певному етапі розвитку державно організованого, перш за все західного, суспільства і характеризується самостійністю щодо держави.

У структурному відношенні громадянське суспільство — це сукупність вільних індивідів, недержавних об'єднань громадян і сфера відносин між ними, не залежна від держави. Воно включає такі компоненти:

1) вільні, рівноправні, самостійні індивіди. Основною фігурою громадянського суспільства є людина як особистість і її приватні інтереси і потреби, вільна реалізація яких проходить поза державним контролем. Членами громадянського суспільства є трудівники й одночасно власники, які мають відчуття особистої гідності, готові взяти на себе ризик ведення своєї справи, відповідальність за себе та благополуччя своєї сім'ї;

2) недержавні об'єднання індивідів. Потреби особи виражаються та здійснюються через такі компоненти громадянського суспільства, як сім'я, церква, профспілки, партії, елітарні групи, клуби виборців, культурні об'єднання, наукові асоціації тощо. З одного боку, у громадянському суспільстві кожен має можливість задовольнити одвічний потяг людини до спілкування — за віковими, інтелектуальними, економічними, спортивними, релігійними, політичними інтересами. З іншого боку, економічна і соціальна сфери життєдіяльності людини знаходять себе саме завдяки функціонуванню громадянського суспільства.

Важливе місце в структурі громадянського суспільства займає так званий третій сектор — сукупність некомерційних організацій, що не ставлять перед собою цілей отримання прибутку (перші два сектори — це сукупність державних інститутів і підприємницьких структур). Одержуваний унаслідок діяльності таких організацій дохід не розподіляється між їхніми учасниками, а йде на реалізацію цілей організації;

3) суспільні відносини між індивідами та їхніми об'єднаннями, що розвиваються на основі рівності та самоврядування. Відносини в середовищі громадянського суспільства надзвичайно різноманітні: господарські, економічні, сімейно-споріднені, етнічні, релігійні, правові, політичні. Характерно, що тут переважають не вертикальні (за підлеглістю), а горизонтальні (рівнопартнерські та конкурентні) зв'язки. У цю сферу діяльності людей держава втручається лише тоді, коли громадянському суспільству або окремим його членам загрожує

небезпека, коли суспільство не може самотійно впоратися з якоюсь проблемою.

Співвідношення громадянського суспільства і держави

Громадянське суспільство є переважно соціально-економічною та особистісною сферою життєдіяльності людей, вільною від державного втручання. У той же час громадянське суспільство пов'язане з державою і є можливим тільки в державно організованому суспільстві.

По-перше, ряд інститутів є одночасно компонентами і громадянського суспільства, і держави. Такими є, наприклад, політичні партії. Вони акумулюють і формулюють різноманітні інтереси індивідів і соціальних спільнот у єдиний політичний інтерес і забезпечують їхню участь в управлінні суспільними та державними справами.

По-друге, межі між державою і громадянським суспільством мають тенденцію до розмивання. З одного боку, громадянському суспільству держава делегує частину своїх повноважень. Тому в зарубіжних країнах нерідкими є такі явища, як третейські (недержавні) суди, недержавні пенітенціарні установи, альтернативні (без формальної судової процедури) способи вирішення конфліктів. З іншого боку, держава бере під контроль сфери діяльності, що раніше були закритими для державного втручання, наприклад регулює економічні відносини, здійснює інтервенцію в сімейні справи, якщо це необхідно для захисту від домашнього насильства.

По-третє, громадянське суспільство передбачає контроль над державою, оскільки будь-яка державна влада постійно прагне до самозростання і підпорядкування собі суспільства. Тому або громадянське суспільство формує і контролює державу, або держава поглинає суспільство, і тоді воно перестає бути громадянським. Контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій (особливо опозиційних), засобів масової інформації, вільних демократичних виборів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, який називають правовим. Правова держава виступає як система органів та інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства.

Принципи взаємодії громадянського суспільства і правової держави:

1) визнання державою економічного, політичного та ідеологічного плюралізму суспільства;

2) безумовне визнання і захист державою прав людини і громадянина, невтручання держави до приватного життя громадян;

3) взаємні обов'язки і відповідальність особи і держави;

4) взаємна відмова суспільства і держави від використання насильницьких, незаконних дій;

5) прагнення до соціального миру, партнерства та національної згоди.

Громадянське суспільство в Україні і пострадянських державах ще тільки належить створити. На досягнення цієї мети мають бути спрямовані зусилля як суспільства, так і державної влади.

Держава і соціальне партнерство

Соціальне партнерство – це добровільна і рівноправна взаємодія між найманими працівниками, бізнесменами і державою з метою соціального миру і прогресу, ефективної економіки, захисту прав та інтересів трудящих.

Взаємодія необхідна, щоб спільними зусиллями вирішувати значущі соціальні проблеми, такі як бідність, бездомність, сирітство, розгул злочинності, забруднення навколишнього середовища. Представники кожної зі сторін трикутника по-різному усвідомлюють власну відповідальність за ці людські біди, мають різні можливості та ресурси для допомоги і, нарешті, різні уявлення про саму природу соціальних проблем.

Поняття «соціальне партнерство» вперше ввів в обіг англійський філософ та економіст Джон Стюарт Мілль. Основи концепції соціального партнерства були розроблені ідеологами німецької соціал-демократії наприкінці XIX ст. Крупними ідеологами соціального партнерства є американський економіст Джон Гелбрейт, французький соціолог Реймон Арон, німецький економіст Леонард Ерхард.

Елементи соціального партнерства впроваджувалися з початку XX ст. і в європейських країнах, і в США. У США його прихильниками виступили не тільки ділові кола (як, наприклад,

знаменитий Генрі Форд), а й глава держави (у першу чергу Теодор Рузвельт і Франклін Рузвельт). Ця концепція набула особливої актуальності унаслідок світової економічної депресії 1929-1933 рр.

Основні суб'єкти соціального партнерства:

1) держава і створені нею з цією метою установи (громадські ради, трудовий арбітраж);

2) бізнес, тобто працедавці та їхні об'єднання (союзи підприємців);

3) наймані працівники та їхні об'єднання (профспілки).

Роль кожного з учасників цього тристороннього діалогу змінюється залежно від соціально-політичної та економічної обстановки в країні. Проте безперечним є одне: чим краще між ними відбувається соціальний діалог, тим краще йде формування соціального партнерства як у цілому в державі, так і в окремих галузях господарства. І, навпаки, домінування одного з суб'єктів перекручує саму ідею соціального партнерства і призводить або до тоталітаризму (якщо переважає держава), або до олігархізації (якщо домінує бізнес), або до соціального утриманства (якщо домінує армія найманої праці).

Роль держави в соціальному партнерстві визначається тим, що держава створює та підтримує його правові та політичні основи, зокрема нормативно-правову базу (наприклад, законодавство про профспілки, про способи вирішення трудових конфліктів, про зайнятість, про соціальне забезпечення). Інституційно роль держави в забезпеченні соціального партнерства виражається у створенні і функціонуванні внутрішньодержавних, регіональних і міжнародних органів, до яких належать:

— ради (комісії) соціального партнерства, до яких входять представники бізнесу, держави і найманих працівників. Вони можуть утворюватися на різних рівнях (організації, галузі, адміністративно-територіального утворення), аж до національного;

— Економічна і Соціальна Рада Європейського Союзу;

— Міжнародна Організація Праці (є спеціалізованою установою ООН).

Механізм соціального партнерства у принципі має такий вигляд:

— щодо суспільства держава бере на себе відповідальність за соціальні гарантії, одержуючи натомість легітимність влади та суспільну підтримку;

— щодо підприємців держава забезпечує гарантії прав власності, сприятливий підприємницький клімат, підтримку національного бізнесу в зовнішньому світі, одержуючи натомість підтримку з боку підприємців, строге дотримання встановлених державою норм і правил;

— щодо найнятих працівників бізнес зобов'язується забезпечити їхнє благополуччя (гідну оплату праці та соціальний пакет, охорону праці, підготовку і перепідготовку кадрів);

— щодо бізнесу наймані працівники зобов'язуються утриматися від явно деструктивних способів захисту своїх прав та інтересів (економічного і фізичного терору, висування явно нездійсненних вимог тощо);

— баланс між суспільством і капіталом будується за таким принципом: соціально-відповідальна поведінка підприємців в обмін на суспільну підтримку його інтересів, цілей і дій.

Соціальне партнерство є способом цивілізованого та ефективного регулювання соціально-трудових відносин, запобігання або мирного вирішення соціальних конфліктів, гарантією соціальної злагоди і прогресу. Соціальне партнерство – це шлях до ефективної держави на основі соціальної консолідації, розширення суспільної підтримки цілей і дій влади. Ідея соціального партнерства близька і затребувана широкими народними шарами. Вона виходить з необхідності об'єднання влади з народом, устрою соціально-справедливого творчого суспільства, єднання духовного та матеріального.

2.2. Поняття і ознаки правової держави

В історії становлення ідеї правової держави виділяють дві основні парадигми: Античність і Новий час. Античні учення відрізнялися нерозчленованістю понять «суспільство» і «держава», а уявлення про право носили релігійно-міфологічний характер. Правління права постає в їхніх працях як

протилежність беззаконню та анархії. Принцип законності як основоположний для життя суспільства-держави був вироблений уже в повчаннях семи афінських мудреців, зокрема Солона. Сократ же довів цю ідею до досконалості. Із його точки зору, вища справедливість полягає в покорі законам, яка призводить до єднання громадян, однодумства, впорядкованості та гармонії. Його послідовник Платон ставлення до законності розглядав як один із критеріїв поділу держав на правильні та неправильні: «... вважається за краще, щоб володарював закон, а не хто-небудь із середовища громадян». Принцип правління права, а не Людей, у завершеному вигляді був сформульований Арістотелем і Цицероном. Останній стверджував, що державою може вважатися тільки правове співтовариство.

Із сучасної точки зору античні уявлення про правління права мають істотну ваду — відсутність положень про права особи як ознаку та мету правової держави. Свобода та індивідуальні права, що випливають із неї, розумілася тільки як колективна цінність, як якість, властива не всім, а тільки вільним громадянам певного полісу.

Діячі ранньобуржуазних революцій та епохи Просвітництва розробили ідеї про найважливіші компоненти правової держави, а саме теорію прав людини й ідею розподілу влади.

Джон Лільберн (середина XVII ст.) уперше ввів в обіг поняття «права людини». Із його точки зору, свобода слова, совісті, друку, петицій, торгівлі, рівність перед законом і судом, право власності складають природжені (надані не державою, а Богом і природою) права людини. Його сучасник Джеймс Гаррінгтон уперше використав термін «верховенство права». Джон Локк (друга половина XVII ст.) розробив учення про гарантії забезпечення прав людини, якими є законність, розподіл властей, право народу на опір незаконним проявам влади. Шарль Луї Монтеск'є обґрунтував ідею верховенства конституції в державі, ідею розподілу влади як гарантії проти тиранії.

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям Іммануїла Канта. Відповідно до визначення Канта держава — це об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» ввів до наукового і політичного обігу німецький учений Карл Теодор Велькер (1813 р.), а Роберт фон Моль дав йому визначення: правова держава — це держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян і забезпеченні їх судового захисту (1829 р.).

Ідея правової держави розвинулася в працях відомих вітчизняних юристів (Станіслав Дністрянський, Микола Палієнко). Так, із погляду українського юриста Богдана Кістяківського правова держава — це конституційна держава. «У конституційній державі влада, перетворюючись на правову, принципово відрізняється від влади в історично передуючих конституційній державі типах держави... У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

У ХХ ст. ідея правової держави набула нормативного вираження в конституціях багатьох сучасних країн. У Німеччині, Іспанії, Україні ідея правової держави закріплена безпосередньо, у конституціях інших держав (Австрія, Греція, Франція) вона одержала непряме закріплення. Але навіть там, де ідея правової держави формально не закріплена в конституції, вона фактично реалізується в правовому статусі особистості, системі та діяльності органів державної влади.

Правова держава виступає як такий тип держави, влада якої заснована на праві, обмежується за допомогою права і здійснюється у правових формах.

Основні ознаки правової держави:

1) пріоритет прав і свобод особи, гарантованих державою і реалізовуваних громадянами, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави у сферу приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом «дозволено все, що не заборонене законом»;

2) верховенство правового закону в системі нормативно-правових актів. Правовим є тільки такий закон, який містить рівну для всіх міру свободи і справедливості. Інакше кажучи, це справедливий і гуманний закон, перед яким всі рівні;

3) демократичний легальний спосіб формування влади. Органи влади правової держави, як правило, формуються шляхом

вільних загальних виборів, а призначення на державні посади здійснюються з дотриманням законної прозорої процедури. Вибори виступають як найважливіший засіб контролю суспільства над державною владою. У правовій державі неможливі державні перевороти, закулісні угоди щодо формування органів влади;

4) розподіл влади. Кожна з гілок влади (законодавча, виконавча, судова) формується і діє в певній незалежності одна від одної. Розподіл влади передбачає також наявність чітко окресленого кола повноважень і меж діяльності для кожної з гілок влади;

5) зв'язаність влади правом. Влада правової держави діє за принципом «дозволене лише те, що безпосередньо передбачене законом»;

6) високий рівень загальної та правової культури громадян. Тільки в цьому випадку є можливою свідома, компетентна участь громадян в управлінні державними і суспільними справами, повага до закону, прав і свобод співгромадян;

7) взаємна відповідальність держави та особи. Відповідальність особи перед державою виражається в дотриманні заборон (наприклад не створювати незаконних військових формувань) і виконанні обов'язків (наприклад платити податки), несенні тягара обмежень у разі правопорушень. У принципі відповідальність особи перед державою існує при будь-якому типі держави. Але тільки в правовій державі є можливою відповідальність державної влади перед особою в разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Вона реалізується через пред'явлення позову проти держави та її органів, звернення до суду, у тому числі й до міжнародних судових органів;

8) гідне положення суду в суспільстві і державі. Суд може бути арбітром у взаєминах між громадянами і державою. Діяльність суду повинна базуватися на таких принципах, як колегіальність, презумпція невинуватості, змагальність, рівність сторін, право на оскарження ухвалених рішень тощо.

Перспективи правової держави по-різному оцінюються ученими і політиками. Одні стверджують, що правова держава як реальність неможлива. Так, Рудольф Ієрінг (XIX ст.), стверджу-

ючи, що «право є розумно усвідомленою політикою влади», у той же час не вимагав педантичного слідування праву. Там, де обставини примушують державну владу зробити вибір між суспільством і правом, «вона не тільки уповноважена, а й зобов'язана пожертвувати правом і врятувати суспільство». Дослідники, політики і пересічні громадяни одноставно відзначають слабкість основ для такого типу державності, принаймні на пострадянському просторі, що й породжує песимізм щодо перспектив правової держави.

Протилежна точка зору полягає в тому, що правова держава розглядається як єдино можливий варіант взаємодії громадянського суспільства і державної влади в сучасну епоху.

Компромісом є уявлення про правову державу як ідеал, який ще не досягнутий навіть у найбільш розвинених державах. Практична ж цінність конституційного закріплення цього ідеалу полягає в тому, що воно ставить в обов'язок державної влади законні, справедливі дії заради загального добробуту.

2.3. Механізм та апарат держави

Механізм держави є реальною організаційною матеріальною силою, маючи яку у своєму розпорядженні, держава здійснює владу.

Механізм держави — це цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави.

Ознаки механізму держави:

1) цілісність та ієрархія. Цілісність забезпечується єдиними принципами організації та діяльності державних органів і установ, єдиними цілями і завданнями. Ієрархія означає підпорядкування нижчих органів держави вищим;

2) первинними структурними частинами (елементами) є державні органи і установи, пов'язані між собою засадами субординації (підпорядкування) і координації (взаємозв'язку);

3) складається з людей, що спеціально займаються управлінням (закономотворчістю, виконанням законів, охороною їх від порушень);

4) він є тією організаційною і матеріальною силою (важелем), за допомогою якої держава досягає конкретних результатів. Функції всіх ланок державного апарату забезпечуються організаційними засобами та фінансовими коштами, а в необхідних випадках і примусовою дією;

5) за допомогою механізму держави практично здійснюється влада і виконуються функції держави;

б) покликаний надійно гарантувати та охороняти законні інтереси і права громадян.

Механізм сучасної держави відрізняється високим ступенем складності, різноманіттям складових його частин, блоків, підсистем.

Структура механізму держави включає:

1) державний апарат (систему органів державної влади). Державний апарат співвідноситься з механізмом держави як частина і ціле, виступаючи як головний, системоутворюючий елемент механізму держави;

2) державні установи і підприємства, які владних повноважень (за винятком їхніх адміністрацій) не мають, але виконують загальносоціальні функції у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури, науки тощо;

3) державних службовців (чиновників);

4) організаційні засоби і фінансові кошти, а також примусову силу, необхідні для забезпечення діяльності механізму держави.

Побудова і діяльність механізму сучасної держави здійснюється на основі певних принципів, до яких належать:

1) принцип гуманізму, тобто пріоритетності захисту прав і свобод людини і громадянина в діяльності держави;

2) принцип розподілу влади в побудові та функціонуванні державного апарату;

3) принцип гласності в діяльності державного апарату;

4) високий професіоналізм державних службовців і компетентність державних органів;

5) принцип законності, тобто правових засад у діяльності всіх складових частин механізму держави;

б) принцип демократизму у формуванні та діяльності державних органів, що дозволяє враховувати різноманітні інтереси переважної більшості громадян.

Механізм держави виступає основним суб'єктом здійснення державної влади. За допомогою державного механізму держава здійснює свої функції, впливає на стабілізацію та розвиток суспільного життя, сприяє поглибленню демократії та організованості в країні.

Державний апарат — центральна частина механізму держави, юридично оформлена система всіх державних органів, які здійснюють управління суспільством, виконують завдання та функції держави.

Державний апарат покликаний виконувати основні функції держави щодо практичного здійснення державної влади і управління і є невід'ємним атрибутом як виникнення, так і існування та функціонування держави. Це система органів, за допомогою яких здійснюється державна влада, виконуються функції держави, досягаються різноманітні цілі та завдання держави і які наділені для цього державно-владними повноваженнями.

Державний апарат характеризується такими елементами:

- ґрунтується на загальних принципах, єдності кінцевої мети, взаємодії, орієнтованої на забезпечення реалізації функцій держави;
- наділений відповідною компетенцією та здійснює управління суспільством на професійній основі;
- кожний з органів має матеріальні засоби для здійснення управлінських функцій;
- диференційована відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову система;
- здійснення своєї діяльності в безпосередньо управлінських і правових формах;
- наділення державно-владними повноваженнями;
- формування на основі єдиних принципів організації і діяльності, що забезпечує його системний характер;
- забезпечення функціонування професійно підготовленими кадрами — державними службовцями;
- функціонування в певних правових формах;
- можливість застосування державного примусу.

Для підвищення ефективності та якості функціонування державного апарату необхідно, щоб в основу його організації і

діяльності була покладена система принципів, основними з яких вважають такі:

- верховенство права;
- пріоритет прав і свобод людини — державні органи та службовці зобов'язані визнавати, реалізовувати та охороняти права і свободи громадян. Людина є найвищою цінністю суспільства, і тому держава відповідальна перед кожною особою за створення умов для вільного і гідного її розвитку;
- демократизм — передбачає широке залучення громадян до активної участі у формуванні та організації діяльності органів державного апарату;
- законність — усі державні органи і громадяни зобов'язані суворо дотримуватись усіх законів держави й організовувати свою діяльність відповідно до них;
- поділ влади - основні напрями діяльності державного апарату (законодавча, організаційно-виконавча, судочинство, нагляд і контроль) чітко розмежовуються між відповідними системами органів. Кожна галузь влади є відносно самостійною і незалежною від інших, дотримується правових меж власної компетенції і захищена від неправомірного втручання у вирішення питань, віднесених до її компетенції, з боку будь-яких органів, посадових осіб, підприємств, установ, об'єднань громадян. Окрім того, створюється режим стримувань і противаг, який протидіє свавіллю, беззаконню з боку державних органів;
- врахування суспільної думки — повірвання діяльності державного апарату з оцінкою громадськості в особі органів місцевого самоврядування і самоорганізації населення, підприємств, установ, окремих громадян і їхніх об'єднань;
- професіоналізм і компетентність — залучення найкваліфікованіших і високопрофесійних кадрів, висока організація праці;
- принцип ненасильства — у роботі державного апарату основна роль належить організаційним і виховним методам, а метод примусу має допоміжне, другорядне значення. Примус до осіб застосовується лише тоді, коли вичерпано всі методи переконання, але особа не підкорилася правомірним вимогам закону;

– гласність і врахування громадської думки — забезпечує відкритість діяльності державних органів;

– поєднання виборності вищих органів державної влади (глави держави, парламенту) і призначуваності (наприклад призначення голови обласної або районної державної адміністрації);

– поєднання колегіальності та єдиноначальності — колегіальне обговорення проектів рішень і єдиноначальність керівника органу в прийнятті рішень і його персональна відповідальність за них;

– економічність і науковість (науковість — концептуальне обґрунтування державної політики, здійснюваної центральними органами виконавчої влади, використання новітніх досягнень науки і техніки, організаційно-технічних засобів та інформаційних технологій);

– рівний доступ до державної служби, закріплений у законі як непорушне право громадянина, і стабільність кадрів;

– підконтрольність і відповідальність – звітність за проведену роботу, її контроль з боку уповноважених осіб і вміння відповідати за несвоєчасність її виконання, часткове невиконання тощо.

За посередництвом державного апарату здійснюється державна влада і управління суспільством. Державний апарат покликаний виконувати основні функції держави щодо практичного здійснення державної влади і управління суспільством і є невід'ємним атрибутом як виникнення, так і існування та функціонування держави. Державний апарат є складною системою органів, що передбачає поділ на відокремлені ланки та підрозділи як за функціональним критерієм – на гілки влади, так і за ієрархічним критерієм — на вищі та нижчі органи тощо.

Державний апарат – центральна частина механізму держави, юридично оформлена система всіх державних органів, які здійснюють управління суспільством, виконують завдання та функції держави. Найважливішим структурним елементом державного апарату є орган держави. Державний апарат складається з державних органів. Орган держави — це група осіб чи одна особа (державні службовці), яка має юридично оформлену державно-владну компетенцію для виконання завдань

і функцій держави. Кожний орган держави утворюється для здійснення певного виду державної діяльності, тобто має свій предмет відання, завдання та функції, має визначену структуру. Структуру державного органу становлять:

1) апарат, що безпосередньо виконує завдання та функції держави, маючи для цього державно-владні повноваження (особи, які здійснюють керівництво, відповідно до покладених на них обов'язків і наданих їм повноважень);

2) допоміжний апарат, що не має державно-владних повноважень (спеціалісти та інші особи, що забезпечують технічні умови у здійсненні керівних управлінських функцій).

Орган держави характеризується такими ознаками:

– формується державою або безпосередньо народом відповідно до закону та функціонує на його основі;

– має передбачені законами спеціальні функції, які здійснюються від імені держави;

– має державно-владні повноваження, що дають йому змогу здійснювати юридично обов'язкові дії (видає нормативні та індивідуальні акти, здійснює контроль за неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами, забезпечує та захищає ці вимоги від порушень);

– функціонально взаємодіє з іншими органами у процесі реалізації своїх повноважень, керуючись загальним принципом «дозволено лише те, що прямо передбачене законом»;

– має необхідну матеріальну базу;

– має організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності та службову дисципліну.

Класифікація державних органів проводиться на різних підставах:

1. За способом утворення: виборні (представницькі органи) та призначувальні (органи прокуратури).

2. За часом функціонування: постійні та тимчасові.

3. За територією дії: загальні (загальнофедеральні); суб'єктів федерації та місцеві (діють в адміністративно-територіальних одиницях).

4. За характером компетенції: органи загальної компетенції (уряд) та органи спеціальної компетенції (міністерства).

5. За порядком здійснення компетенції: колегіальні (парламент) і єдиноначальні (президент).

6. За правовими формами діяльності: правотворчі; правозастосовчі; правоохоронні; контрольно-наглядові; установчі.

7. За принципом «поділу влади»: законодавчі; виконавчі; судові.

Основним призначенням органів законодавчої влади є законодавча діяльність. У демократичних державах вони займають центральне місце в апараті держави. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Виконавчо-розпорядчу діяльність здійснюють органи виконавчої влади. Систему органів виконавчої влади в Україні створюють Кабінет Міністрів України (вищий орган), міністерства, відомства і державні комітети (центральні органи) і місцеві державні адміністрації.

Особливе місце у структурі державного апарату належить системі судових органів. Основним їхнім призначенням є здійснення правосуддя. Діяльність елементів судової системи більшості країн засновується на принципах незалежності суддів, самостійності у вирішенні передбачених законодавчо питань, гласності судочинства. Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного судочинства.

Важливе значення для функціонування апарату держави має посада Президента. Він є главою держави і виступає від її імені. Президент – гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини та громадянина.

Три основні гілки влади відображують основні правові форми впливу державного апарату на суспільство, прерогативні функції відповідних органів спрямовані назовні державного механізму, на цілеспрямоване впорядкування суспільних відносин. Однак з ускладненням завдань, що постають перед суспільством і державою, відбувається ускладнення державного апарату і подальша спеціалізація державних органів, з'являються нові органи, які не входять до жодної з основних гілок влади. У республіці зі змішаною і парламентською формою правління

президент не належить до будь-якої гілки влади, у той час як у президентській республіці він є головою виконавчої влади. Не належать до жодної гілки влади в республіці з будь-якою формою правління такі органи, як конституційний суд, прокуратура, рахункова палата, виборчі комісії, Антимонопольний комітет, Національна рада з питань телебачення та радіомовлення та ін. Їхні функції в першу чергу спрямовані всередину державного механізму, мають на меті забезпечення його оптимального функціонування в межах Конституції та законів.

2.4. Правореалізація в сучасній правовій державі

Встановлення державою правових норм не є самоціллю. Право виступає як соціальний регулятор і як вища соціальна цінність лише тоді, коли його принципи і норми втілюються в життя, реалізуються в діях суб'єктів соціального спілкування.

Сенс права та його соціальне призначення найповніше розкриваються тоді, коли його приписи добровільно здійснюються його численними суб'єктами. Без реалізації право залишалося б лише формально визначеною і офіційно вираженою декларацією. У процесі реалізації права відбувається «матеріалізація» абстрактних нормативно-правових приписів у конкретні правомірні вчинки суб'єктів права і задовольняються «закладені» в норми права особисті та соціальні очікування учасників правовідносин.

Реалізація права – це втілення права в життя, реальне втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів.

Ознаки реалізації права:

1) відповідність приписам права. Реалізація права — це завжди правомірні дії суб'єктів права;

2) соціальна корисність. За допомогою реалізації правових норм задовольняються різноманітні особисті та суспільні потреби й інтереси;

3) процедурність. Реалізація права — це регламентована правом діяльність суб'єктів права, яка протікає в часі і складається з послідовно здійснюваних вчинків;

4) вольовий характер. Здійснюючи реалізацію права, його суб'єкти діють усвідомлено, свідомо узгоджуючи свої вчинки з приписами правових норм;

5) державна забезпеченість. Реалізація права забезпечується різними юридичними засобами, у тому числі і державним примусом.

У процесі правореалізації правові норми мають ефективно, без жодних відхилень перетворюватися у правомірну поведінку, суб'єкти права мають максимально повно реалізовувати можливості, надані правом, і вичерпно виконувати його вимоги. Таким чином, можна сказати, що правова норма реалізується тоді, коли вона втілюється у фактичній правомірній поведінці суб'єктів. Проте слід зазначити, що ця теза має пряме відношення лише до норм, які безпосередньо регулюють поведінку, хоча вони й складають основний масив юридичних норм. Спеціалізовані норми безпосередньо поведінкою не реалізуються: вони здійснюють своє призначення через системні зв'язки з конкретними нормами, допомагаючи їм у регулюванні поведінки.

Реалізація права як процес може бути охарактеризована з об'єктивної та суб'єктивної сторони. З об'єктивної сторони вона є здійсненням дій, передбачених нормами права. Суб'єктивна сторона реалізації права характеризує ставлення суб'єкта до правових вимог, що реалізуються, його установки і волю у момент здійснення юридичних дій. Суб'єкт може бути зацікавлений у реалізації права через усвідомлення громадського обов'язку, через власну вигоду або через побоювання несприятливих наслідків. Але головне в цьому процесі — точне слідування правовим приписам.

Реалізація права завжди пов'язана тільки з правомірною поведінкою. Правомірна поведінка є дуже різноманітною за своїм змістом і формами зовнішнього прояву, отже, різноманітними є і форми реалізації права, які класифікуються на різних підставах:

Форми реалізації права залежно від суб'єктного складу:

1) індивідуальна. Правові норми реалізуються в процесі односторонніх правомірних дій індивідів (наприклад виступ на мітингу);

2) колективна. Правові норми реалізуються постійними або тимчасовими колективами індивідів (наприклад укладення колективного трудового договору).

Форми реалізації права залежно від участі в правовідносинах:

1) поза правовідносинами. Таким шляхом утілюються в житті норми, які встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єктів права, а також норми, що фіксують природні права людини і громадянина. Наприклад, реалізація права на свободу совісті або права на недоторканність особи може відбуватися без вступу до яких-небудь відносин з іншими особами;

2) у правовідносинах. Правовідносини – найбільш поширений варіант реалізації норми права. У такому випадку суб'єкти реалізують норми права шляхом використання (управомочений суб'єкт) і виконання (зобов'язаний суб'єкт).

Форми реалізації права залежно від ступеня активності суб'єктів:

1) активні позитивні дії. Таким шляхом відбувається використання права або виконання обов'язку. Ця форма правореалізації залежить безпосередньо від активних дій суб'єкта. Ця свідомо-вольова поведінка суб'єкта права зазвичай реалізується в рамках правовідносин (наприклад договірних або управлінських);

2) пасивна форма (бездіяльність суб'єкта). У такий спосіб – шляхом утримання від дій – реалізуються правові заборони, але не тільки вони. Пасивна форма безпосередньої реалізації характерна, як правило, для дозвільних норм, що закріплюють права і свободи, невіддільні від особи (право на життя, честь, гідність, свободу світогляду, особисту недоторканність, недоторканність приватного і особистого життя).

За характером і спрямованістю дій суб'єктів виділяють такі форми реалізації права:

1) дотримання норм права. Ця форма реалізації права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, заборонених правом. У більшості випадків дотримання права відбувається непомітно, зазвичай не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється. Таким шляхом реалізуються заборонні норми права, що вимагають пасивної поведінки (наприклад переважна більшість норм Особливої частини Кримінального кодексу);

2) виконання норм права. Воно відбувається, коли суб'єкти здійснюють покладені на них юридичні обов'язки. У цих випадках вони діють активно. У цій формі реалізуються

зобов'язуючі норми права, що вимагають активної поведінки (наприклад норми податкового законодавства);

3) використання норм права. Ця форма реалізації права полягає в тому, що суб'єкти на свій розсуд, за власним бажанням використовують надані їм права. Використання є здійсненням дозволених правом дій. Так реалізуються дозвільні норми права (наприклад норми Цивільного кодексу).

Ці три форми реалізації права, у ході яких юридичні норми втілюються в життя діями самих суб'єктів права, називають формами безпосередньої реалізації права (звичайні або ординарні форми).

Безпосередня реалізація права — це регламентований нормами права процес самостійного здійснення прав і обов'язків суб'єктом права без допомоги спеціально уповноважених органів і осіб. Це сфера самовираження особи, її правової активності і життєвої позиції.

Безпосередня реалізація прав і свобод особи в процедурному плані відрізняється за рядом специфічних рис:

1) у даному процесі бере участь тільки суб'єкт права, а не спеціально уповноважений орган держави;

2) спеціальна процедура реалізації або відсутня, або безпосередньо впливає з закону;

3) відсутній акт застосування права, що індивідуалізує норму права щодо конкретного суб'єкта права.

У формах безпосередньої реалізації права реалізується багато норм, але не всі; виникає немало випадків, коли для реалізації потрібне втручання в цей процес компетентних органів, посадовців, наділених державно-владними повноваженнями. У даному випадку йдеться про особливу форму реалізації права — правозастосування.

Правозастосування — це владна діяльність компетентних органів і посадовців, що забезпечує реалізацію права шляхом винесення індивідуального юридичного рішення щодо конкретних суб'єктів.

Співвідношення між поняттями «реалізація права» і «застосування права» по-різному оцінюється дослідниками. Більшість з них розглядає правозастосування як особливу форму реалізації права. Не заперечуючи проти цього, зазначимо, що

існує корінна відмінність між правозастосуванням і безпосередньою реалізацією права. Суб'єкт безпосередньої реалізації права самостійно визначає свою поведінку згідно з правовими приписами, а суб'єкт правозастосування упорядковує не свою поведінку, а поведінку сторонніх суб'єктів.

Ознаки застосування права:

1) владний характер. Застосовують право тільки уповноважені на те компетентні суб'єкти (державні органи, органи місцевого самоврядування, керівники підприємства тощо);

2) індивідуалізований характер. Застосування права є рішенням конкретної справи, конкретної юридичної ситуації на основі норм права;

3) процедурний характер. Застосування права має ряд стадій і здійснюється відповідно до встановленої процедури (з метою посилення гарантій законного і справедливого вирішення справи ця діяльність жорстко регламентована нормами процесуального права);

4) юридично оформлений характер. Застосування права звичайно завершується винесенням спеціального (як правило, письмового) документа — акта застосування права.

Застосування права є факультативним елементом механізму правового регулювання. Тому важливо з'ясувати, у яких випадках воно необхідне.

Підстави правозастосування:

1) неможливість самостійної, безпосередньої реалізації права, коли суб'єкти не можуть самі, без допомоги владних органів реалізувати свої права (наприклад право на отримання пенсії);

2) необхідність встановлення статусу суб'єкта права (наприклад необхідно зареєструвати громадську організацію, господарюючий суб'єкт, набути громадянства);

3) наявність спору про право, суб'єктивні права та юридичні обов'язки (наприклад спір про право власності на земельну ділянку);

4) необхідність встановити наявність або відсутність юридичних фактів чи документів (наприклад встановити факт батьківства дитини, відновити втрачені документи про банківський внесок);

5) необхідність здійснення владних повноважень органів державної влади, місцевого самоврядування, інших владних суб'єктів (наприклад заснувати або ліквідувати комунальне підприємство, присвоїти чергове військове або спеціальне звання);

б) невиконання юридичних обов'язків, перешкоджання в здійсненні прав, вчинення правопорушення.

У всіх цих випадках потрібне встановлення та аналіз конкретних обставин справи і винесення в ній юридичного рішення.

Шляхом застосування права держава та інші уповноважені на застосування права суб'єкти здійснюють такі функції:

1) правозабезпечувальна функція. Застосування права організує дотримання, виконання і використання правових норм. Наприклад, рішення суду про визнання права власності на земельну ділянку створює юридичні умови для використання цієї ділянки її власником, наказ адміністрації підприємства про притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності забезпечує умови для дотримання правил внутрішнього розпорядку;

2) функція індивідуального правового регулювання. За допомогою індивідуальних правових актів правозастосовувач «прикладає» правові норми до певних життєвих обставин і тим самим конкретизує права і обов'язки суб'єктів права. Наприклад, наказом про зарахування на роботу встановлюються конкретна трудова функція працівника, вироком суду встановлюється міра покарання і особливості її виконання щодо конкретного засудженого.

Застосування права є єдиним і разом з тим складним процесом, що має початок і закінчення. Воно складається з кількох логічно пов'язаних між собою стадій, у рамках кожної з яких вирішуються конкретні організаційні та дослідні завдання. Прийнято виділяти три основні стадії застосування права:

1) встановлення фактичної основи справи. Під час цієї стадії встановлюються і досліджуються тільки факти і обставини, передбачені нормами права, тобто такі, що є юридично значущими. Збір інформації відбувається за допомогою документів, свідчень свідків, речових доказів, висновків

експертиз тощо. З'ясування об'єктивної істини у справі можливе тільки тоді, коли фактичні обставини зібрані та проаналізовані з достатньою повнотою і достовірністю. Не менш важливою вимогою є законність методів збору інформації;

2) встановлення юридичної основи справи. На другій стадії правозастосовувач вибирає галузь, інститут і норму права, які регулюють ці суспільні відносини, перевіряє достовірність тексту норм права, їхні межі дії в часі, просторі і за колом осіб, з'ясовує сенс і зміст юридичних приписів, кваліфікує ситуацію, що вимагає вирішення, тобто дає їй юридичну оцінку;

3) вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення. На третій стадії ухвалюється рішення і створюється правозастосовчий акт. Саме в рамках цього етапу правозастосовчого процесу вирішується доля цієї справи і від того, які висновки будуть сформульовані в ході рішення, залежить подальший розвиток правовідносин.

Встановлення фактичної і юридичної основи справи виступає немовби підготовчою стадією застосування норм права. Ухвалення рішення є завершальною і разом з тим основною стадією. Після цього рішення має бути виконане і конкретні суспільні відносини реально врегульовані.

Поняття «стадії застосування права» є логічною конструкцією. У реальній практичній діяльності стадії правозастосування можуть збігатися. Наприклад, інспектор дорожньо-патрульної служби встановлює факт перевищення швидкості водієм автомобіля, дає йому юридичну оцінку, кваліфікуючи його як правопорушення, і виносить рішення про зупинку автомобіля і попередження водія про неприпустимість правопорушень. Усі ці стадії застосування права в часі відбуваються практично вміть.

Результатом застосування норм права є прийняття правозастосовного акта.

У такому акті знаходять зовнішній прояв рішення, що були прийняті в процесі застосування норм права.

Таким чином, правозастосовний акт – це зовнішній прояв владного рішення, що приймається компетентним суб'єктом у результаті розгляду конкретної справи.

Існують й інші визначення правозастосовних актів. Наприклад, у підручнику за редакцією М. І. Козюбри акт застосування норм права визначається як правовий акт, у якому закріплюється індивідуальне рішення суб'єкта правозастосування в конкретній справі.

П. М. Рабінович визначає правозастосовний акт як спосіб зовнішнього вираження формально обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Наведемо узагальнені ознаки правозастосовних актів:

– владний характер, тобто правозастосовні акти мають обов'язкове значення (юридичну силу) для всіх, кому вони адресуються. У випадках, коли приписи актів не виконуються, застосовується примусова сила держави;

– відповідність нормам права. Якщо правозастосовні акти не відповідають вимогам цих норм, вони повинні бути скасовані;

– персоніфікований характер правозастосовних актів означає, що вони адресуються чітко визначеним суб'єктам і стосуються конкретних випадків;

– видаються в певній формі та передбаченому законом порядку;

– зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин;

– можуть бути оскаржені чи опротестовані зацікавленими особами.

Види правозастосовних актів:

1. За значенням у юридичному процесі:

– основні акти, в них міститься розв'язання юридичної справи в цілому (наприклад вирок суду);

– допоміжні акти оформляються при встановленні фактичних обставин справи, під час судового процесу тощо (наприклад постанова про обрання запобіжного заходу певного виду тощо). Допоміжні правозастосовні акти забезпечують законне та обґрунтоване прийняття основного рішення та завжди передують прийняттю основного рішення.

2. Залежно від суб'єктів, які здійснюють застосування:

– акти, що видані державними органами (наприклад обвинувальний акт слідчого);

– акти, які видані уповноваженими недержавними організаціями (наприклад наказ директора приватного підприємства про прийняття на роботу нового працівника).

3. За часом дії:

– одноразової дії (наприклад накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу);

– продовжуваної дії (наприклад вирок суду, який встановлює кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк).

4. Залежно від видів правових відносин:

– регулятивні – здійснюються з метою встановлення юридичних прав і обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою (наприклад наказ керівника поліції про призначення на посаду);

– охоронні – призначені для охорони існуючих норм від можливих порушень. Вони здійснюються, як правило, або у зв'язку з попередженням правопорушень, або у зв'язку зі вчиненням правопорушень (наприклад правозастосовні акти слідчих, прокурорів тощо).

5. Залежно від форми зовнішнього вираження:

– письмовий акт: окремий документ (наприклад вирок суду) чи резолюція за матеріалами справи;

– усний акт (запрошення понять для прийняття участі у здійсненні слідчої дії);

– жестовий акт (конклюдентний) – акт дії (наприклад застосування жестів поліцейським-регулювальником дорожнього руху) тощо.

6. За формою зовнішнього вираження найбільш розповсюдженими є письмові правозастосовні акти.

Водночас інформація, що міститься в правозастосовному акті, повинна відповідати таким загальним властивостям:

– під час оцінювання інформації правозастосовного акта важливе значення надається його вірогідності та об'єктивності. Це означає, що зміст документа повинен відображувати фактичний стан справи, не містити перекручувань у порівнянні з реальною ситуацією, давати неупереджену оцінку подіям, бути позбавленим суб'єктивних емоційних оцінок;

– доказовість (обґрунтованість), виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності

багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово буде викладено основний зміст документа. Сюди ж належить і обґрунтованість створення акта;

– переконливість правозастосовного акта багато в чому залежить не тільки від обґрунтованості інформації, але й від аргументованості та логічної узгодженості основного змісту рішення, що реалізується в структурі та змісті основного тексту документа;

– повнота і достатність інформації, що міститься в актах застосування, тобто вона повинна бути достатньою для прийняття та реалізації відповідного рішення, щоб надалі не виникало ситуацій, які вимагають додаткових роз'яснень чи доопрацювань.

Вимоги до оформлення письмового правозастосовного акта. Наявність «прив'язок» до місця, часу, суб'єктів тощо. Ці «прив'язки» знаходять своє вираження в реквізитах правозастосовного акта:

- назва документа;
- орган, що його видав;
- час і дата видання;
- до кого звернений правозастосовний акт;
- підписи відповідних посадових осіб;
- у необхідних випадках – печатка.

Наявність конкретного юридичного змісту (наприклад, рішення органу, фіксація певного юридичного факту тощо). Веління суб'єкта правозастосування повинно точно вказувати на межі належної поведінки.

Мова правозастосовних актів за своєю термінологією та стилем не повинна відрізнятись від мови нормативно-правових актів. До мовних явищ, що повинні бути піддані регламентації на цьому рівні, слід відносити форму викладу тексту. Форма викладу тексту – це спосіб вираження ставлення автора правозастосовного акта до того, що повідомляється; вона неоднакова в різних типах правозастосовних актів.

Відносно значної кількості правозастосовних актів встановлена вимога їхньої обов'язкової реєстрації. Це є не тільки необхідною умовою їхньої юридичної сили, але й дозволяє перевірити під час реєстрації їхню законність. Наприклад,

реєстрація транспортних засобів, зброї супроводжується перевіркою і реєстрацією відповідних правозастосовних актів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, необхідно також звернути особливу увагу на їхню уніфікацію, тобто приведення до єдиної форми, системи.

Уніфікація дозволяє раціоналізувати і спростити складання правозастосовних актів і досягається шляхом:

- встановлення вимог до правозастосовних актів у законах (наприклад, ч. 3 ст. 104 КПК України передбачає, що протокол має складатися зі вступної, описової та заключної частин);

- затвердження відповідними органами бланків правозастосовних актів. Основою уніфікації є повторюваність, яку необхідно розглядати за такою схемою:

- ситуації, що повторюються;
- інформація, що повторюється;
- документи (фрагменти змісту, що повторюються; елементи зовнішньої форми, що повторюються; елементи внутрішньої форми, що повторюються).

У схемі уніфікації документів виділяють два самостійних аспекти:

- удосконалення вимог до змісту документа;
- удосконалення форми документів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, що закріплені в законах, потрібно зазначити, що вони встановлюються шляхом перерахування реквізитів і визначення структури. Наприклад, у ч. 3 ст. 104 КПК України зазначено, що вступна частина протоколу повинна містити відомості про місце, час проведення та назву процесуальної дії; особу, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання.

Значно спрощує діяльність з видання письмових правозастосовних актів друкування їхніх бланків. Поряд з

реквізитами в них фіксуються окремі фрагменти тексту, що містять постійну інформацію, яка повторюється в усіх правозастосовних актах однієї назви, і місце (необхідна кількість місця) для внесення змінної інформації, що відображує суть конкретної справи.

Тлумачення норм права – це інтелектуальна діяльність, спрямована на розкриття смислового змісту правових норм.

Термін «тлумачення» в правовій сфері використовується в кількох значеннях:

1) тлумачення виступає як інтелектуальний процес розуміння та пізнання правової норми, що виражається в сукупності способів (прийомів) тлумачення;

2) тлумачення розглядається як діяльність певних суб'єктів (офіційне та неофіційне тлумачення), що має різну обов'язковість для правозастосовувачів;

3) тлумачення постає у вигляді результату інтелектуального процесу розуміння та пізнання правової норми, вираженого в мовній формі, що називається тлумаченням за обсягом (буквальне, поширювальне і обмежувальне).

Більш традиційним є розмежування тлумачення на з'ясування права і роз'яснення права. З'ясування є розкриттям змісту юридичних норм «для себе». Роз'яснення є розкриттям змісту юридичних норм «для інших».

Тлумачення передуює процесу втілення норм права в життя. Необхідність тлумачення норм права зумовили такі об'єктивно існуючі фактори:

1) абстрактна форма викладення норм права. Норми права, як правило, сформульовані в загальному вигляді і в той же час встановлюють цілком конкретні права і обов'язки своїх адресатів. Тому для реалізації норми права її адресат має зробити логічну операцію сходження від абстрактного до конкретного. Інакше суб'єкт права не зможе змоделювати свою майбутню поведінку;

2) розбіжність між справжньою волею суб'єкта правотворчості та її вираженням у тексті джерела права. Загальновідомо, що словесний вираз будь-якого інтелектуального процесу неминуче призводить до часткової втрати інформації. Певні проблеми створює і недосконалість юридичної техніки, неясність, суперечність і громіздкість приписів. Саме тому

неминучими є колізії та прогалини в позитивному праві, подолати які можна тільки за допомогою тлумачення;

3) розбіжність між правовими поняттями і термінами, що їх виражають, а також невизначеність і складність термінів. Термін, використаний у статті закону, може не збігатися за обсягом із правовим поняттям. Наприклад, ст. 304 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за залучення неповнолітніх до злочинної та антисоціальної діяльності. Тим часом тлумачення цієї норми права переконує в тому, що в реальності законодавець мав на увазі не тільки неповнолітніх, а й малолітніх дітей. Тобто в цьому випадку зміст поняття ширший, ніж зміст використаного в статті закону терміну. Нормативно-правові тексти нерідко містять різні терміни для одних і тих самих понять. Наприклад, належна поведінка може визначатися словами «повинен», «зобов'язаний», «слід», «належить». Широко поширені оцінні поняття виражені термінами «тяжкі наслідки», «істотна шкода», «особливо крупний розмір» тощо. При цьому для різних ситуацій один і той самий термін може означати абсолютно різні поняття. Наприклад, у складі злочину «порушення прав пацієнта» (ст. 141 Кримінального кодексу) термін «тяжкі наслідки» означає смерть або розлад здоров'я, а в складі злочину «порушення ветеринарних правил» (ст. 251 Кримінального кодексу) той же термін означає епізоотію або масовий падіж тварин. Нарешті, необхідність тлумачення норм права викликана складністю спеціальної юридичної термінології;

4) системність права. Як відомо, всі правові норми пов'язані між собою. Суб'єкт реалізації права зобов'язаний враховувати зв'язки між конкретними та спеціалізованими, загальними та спеціальними, первинними та похідними нормами, що можливо тільки при правильному тлумаченні тексту.

Суб'єктами тлумачення норм права виступають органи держави, фізичні та юридичні особи. Всі вони можуть роз'яснювати зміст норм права, проте значення і юридична обов'язковість роз'яснень, здійснених різними суб'єктами, неоднакові. Розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення норм права.

Офіційне тлумачення норм права здійснюють уповноважені на те органи держави. Його результат має обов'язкову силу для органу або посадовця, що застосовує розтлумачену норму.

Нормативне офіційне тлумачення здійснюється безвідносно до конкретного випадку, має загальний характер (поширюється на невизначену кількість випадків). Таке, наприклад, тлумачення Конституційним Судом України статті Конституції України, надане за поданням Президента України. Казуальне офіційне тлумачення дається і має чинність щодо окремого випадку. Наприклад, Верховний Суд України у порядку касації переглядає рішення суду загальної юрисдикції і паралельно дає тлумачення норми, застосованої в розглянутій справі.

Залежно від суб'єкта офіційного тлумачення розрізняють:

1) автентичне тлумачення, що виходить від органу, який видав тлумачену норму;

2) делеговане (легальне) тлумачення, здійснюване компетентним органом відносно норми права, виданої іншим органом (наприклад тлумачення Конституції України Конституційним Судом України).

Неофіційне тлумачення норм права здійснюється суб'єктами, які не мають на те формальних повноважень (учені-юристи, адвокати, юрисконсульти і навіть непрофесіонали), і юридично необов'язкове. Значення неофіційного тлумачення залежить від його правильності, а також від авторитету суб'єкта тлумачення. Залежно від компетентності суб'єкта розрізняють такі види неофіційного тлумачення:

1) доктринальне тлумачення, що виходить від учених-юристів;

2) професійне тлумачення, що виходить від юристів-практиків;

3) буденне тлумачення, яке дають люди на основі життєвого досвіду і масової правосвідомості.

Значення тлумачення правової норми істотно зростає, коли виникають ситуації нетипового застосування права, тобто при прогалинах у позитивному праві, при конкретизації права, при значному допущенні розсуду посадовця, а також в інших складних правових ситуаціях.

Тлумачення норми права залежить не тільки від рівня використаної законодавчої техніки, а й від правової культури та правосвідомості суб'єктів, які застосовують право.

Спосіб (прийом) тлумачення права – це сукупність однорідних правил тлумачення, певних засобів, що базуються на єдності, і аргументів. Серед фахівців існує значне різночитання у визначенні кількості і різновидів способів тлумачення. Більшість визнає самостійність трьох способів тлумачення: філологічного (мовного), історичного (історико-політичного) і систематичного.

Філологічне тлумачення пов'язане з використанням досягнень лінгвістики, правил синтаксису, морфології, слововживання. Істотне значення тут має чіткість у визначенні понять і термінів, усунення багатозначності виразів, використовуваних у нормативному акті.

Юридичною наукою і практикою вироблено такі правила філологічного тлумачення:

- «золоте правило тлумачення» – словам і виразам необхідно надавати те значення, яке вони мають у літературній мові, надання ж їм іншого значення має бути обґрунтовано іншими способами тлумачення, логікою, легальними дефініціями;

- якщо безпосередньо в законі законодавець дав визначення тлумаченому терміну, то саме в цьому значенні його потрібно вживати;

- не можна механічно поширювати значення терміна, розтлумаченого для однієї галузі права, на інші галузі;

- якщо значення терміна незрозуміле і не визначено в законі, то йому треба надати сенс, у якому він уживається в юридичній науці та практиці;

- якщо закон не надає різного значення однаковим термінам, неприпустимо їм надавати різне значення;

- не можна без достатніх підстав різним термінам надавати одне і те саме значення;

- не можна при тлумаченні допускати, щоб які-небудь слова закону трактувалися як зайві.

Історичне (історико-політичне) тлумачення передбачає звернення до витоків правового припису, вираженого в нормативному акті. Багато що можуть прояснити причини введення цієї норми в систему права, дискусії між професіоналами в процесі обговорення тексту нормативно-правового акта. Історичне тлумачення пов'язано зі зверненням до

традицій і звичаїв правової культури, до практики застосування правових норм, що склалася.

Систематичне тлумачення відображує системний характер права і пов'язано з визначенням місця правової норми в системі права, галузі, підгалузі права, в інституті та субінституті права. У процесі тлумачення в першу чергу виділяються ті нормативні положення, які пов'язані з тлумаченою правовою нормою. За їхньою допомогою виявляється сенс тлумаченої норми, уточнюється використовувана термінологія, виділяються залежності загальних і спеціальних норм. Особливе значення має встановлення смислового зв'язку між відповідними нормами загальної і особливої частин закону. Наприклад, порівняння змісту ст. 12 (класифікація злочинів) і ст. 185 (крадіжка) Кримінального кодексу України дає уявлення про тяжкість вчиненого злочинного діяння і допомагає його правильній кваліфікації.

Найбільш типовими функціональними зв'язками норм права, які впливають на зміст тлумаченої норми, є:

- зв'язки загальних і спеціальних норм;
- зв'язок тлумаченої норми з нормою, що розкриває зміст терміна, який використаний у тлумаченій нормі;
- зв'язки статей відсилань, які призначені для конкретизації норм;
- зв'язки норм одного інституту, які не перебувають у співвідношенні загальної і спеціальної норми.

Систематичне тлумачення є дуже важливим при колізії норм права. Наприклад, в Україні землекористування регулюється не зовсім узгодженими між собою нормами земельного, цивільного і господарського законодавства. Подолання колізії цих норм важко здійснити без звернення до систематичного способу тлумачення.

Як самостійний спосіб тлумачення часто розглядається функціональне тлумачення. При цьому використовується знання факторів і умов, у яких функціонує правова норма. При функціональному тлумаченні залучаються оцінки й положення, що належать сфері політики, моралі, релігії. Часто функціональне тлумачення пов'язано з розкриттям змісту так званих оцінних понять у праві: «значний збиток», «тяжкі наслідки», «ганебні дії», «упорядковане житлове приміщення» тощо.

Інколи утверджується як самостійний спосіб логічне тлумачення (інша думка із цього приводу — логіка необхідна при здійсненні всіх способів тлумачення). Можна вважати значущим використання при тлумаченні таких прийомів логіки, як логічний аналіз понять, висновки за аналогією тощо. Використання цих прийомів дозволяє від загального, абстрактного змісту правової норми перейти до конкретніших, розгорнутих положень, що наближають до конкретних життєвих ситуацій. При використанні такого способу застосовуються різні логічні прийоми:

- логічний аналіз понять, вичленування їхніх ознак, обсягу, зв'язків з іншими поняттями. У цьому випадку поняття конкретизуються, наближаються до конкретних життєвих умов;

- сенс умовиводу ступеня: хто має право на більше, має право і на менше; кому заборонено менше, тому заборонено й більше.

Ці логічні прийоми належать до найпоширеніших і найскладніших у діяльності з тлумачення правових норм.

При телеологічному способі тлумачення до уваги в першу чергу беруться цілі, для досягнення яких була прийнята досліджувана правова норма.

Тлумачення правової норми починається з філологічного тлумачення, а використання інших способів залежить від змісту тлумаченого нормативу і конкретної ситуації.

Результати тлумачення можуть бути різними залежно від співвідношення буквального юридичного тексту і дійсного змісту правових норм. З урахуванням цього розрізняють три види юридичного тлумачення за обсягом:

- 1) буквальне тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст норми адекватний її мовному виразу. Наприклад, Конституція України встановлює, що кандидат у Президенти України повинен досягти 35 років на момент виборів. Ця норма права носить строго визначений, недвозначний характер; її неможливо тлумачити інакше, ніж буквально. У ідеалі саме таким чином повинні бути сформульовані юридичні тексти;

- 2) поширювальне тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст норми права, розкритий у результаті тлумачення, ширше, ніж буквальный текст. Наприклад, Сімейний кодекс України містить інститут усиновлення, тим часом норми цього інституту розповсюджуються і на удочеріння;

3) обмежувальне тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст норми права, розкритий у результаті тлумачення, вужчий, ніж буквальний текст. Наприклад, ст. 304 Кримінального кодексу України, що встановлює покарання за залучення неповнолітніх до антисоціальної та злочинної діяльності, щодо суб'єкта цього злочину має тлумачитися обмежувально. Очевидно, що суб'єктом цього злочину може бути тільки повнолітній, тоді як загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, складає 16 років.

Важливо враховувати, що обмежувальне і поширювальне тлумачення здійснюється строго в межах тлумаченої норми, не доповнюючи і не звужуючи змісту норми, а лише виявляючи дійсний сенс норми права.

Правова природа актів офіційного тлумачення (інтерпретаційних актів) є дискусійним питанням; з її приводу в юридичній літературі висловлюються найрізноманітніші точки зору. Деякі автори зараховують ці акти виключно до актів тлумачення, що не встановлюють нових норм, інші – до актів, які фактично містять норми права й є формальним джерелом права.

Акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти) – це правові акти, прийняті компетентними державними органами, що містять роз'яснення норм права або порядку їхнього застосування.

Ознаки актів офіційного тлумачення:

1) належність до системи правових актів. Подібно до інших правових актів їм властиві формальна визначеність, юридична чинність, офіційний характер, цільова спрямованість, регулятивна обов'язковість;

2) офіційний характер. Інтерпретаційні акти є результатом діяльності компетентного органу держави або посадовця;

3) особлива юридична форма. Акти офіційного тлумачення мають певну структуру, зміст, форму, стиль письмового викладення, приймаються відповідно до чітко певної процедури;

4) особливий зміст. Інтерпретаційні акти містять загальні (нормативні) або персонально адресовані та індивідуально-конкретні роз'яснення інтерпретатора;

5) певні юридичні наслідки. Застосування інтерпретаційних актів у сукупності з роз'яснюваними нормативно-правовими актами забезпечують регулювання суспільних відносин;

б) похідний характер. Акти офіційного тлумачення не мають самостійного значення і діють у поєднанні з тими нормами (правовими актами), які ними тлумачаться; скасування нормативного акта тягне за собою втрату юридичної чинності інтерпретаційного акта.

Види актів офіційного тлумачення права:

1) залежно від типів офіційного тлумачення вони поділяються на акти нормативного і казуального тлумачення. Акти нормативного тлумачення адресуються правозастосовчим органам і містять загальні роз'яснення правових норм, якими правозастосовувач зобов'язаний керуватися в усіх випадках, коли виникає необхідність застосувати роз'яснювану норму права. Наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 «Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя» є актом нормативного тлумачення.

Акти казуального тлумачення обов'язкові тільки відносно конкретної юридичної справи. Елементи індивідуального тлумачення містяться в мотивувальній частині судових рішень і вироків, де суд роз'яснює, які саме норми права і чому він вважає потрібним застосувати в цій ситуації. Прикладом актів індивідуального тлумачення можуть служити ухвали судових колегій Верховного Суду України, що виносяться в результаті розгляду конкретних справ;

2) залежно від суб'єкта видання розрізняють акти автентичного тлумачення й акти делегованого (легального) тлумачення. Акти автентичного тлумачення видаються органами, якими був виданий роз'яснюваний акт. Оцінка таких актів у літературі неоднозначна. Принципи правової держави і розподілу влади не допускають автентичного тлумачення, щоб виключити свавілля законодавця. Але в національній юридичній практиці автентичне тлумачення законів мало місце до формування Конституційного Суду України. Акти делегованого (легального) тлумачення видаються спеціально уповноваженими на те державними органами. Найбільшу значущість серед актів легального тлумачення мають рішення і висновки Конституційного Суду України, а також постанови Пленумів Верховного Суду і Вищого Господарського Суду України;

3) залежно від юридичної природи розрізняють інтерпретаційні акти правотворчості та інтерпретаційні акти правозастосування.

Правотворчий характер мають рішення і висновки Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України, їхнє особливе значення полягає у визначенні існуючої системи правового регулювання і перспективи подальшої законотворчості.

Правозастосовні інтерпретаційні акти можуть виступати як самостійний правовий акт або вплітаються у зміст правозастосовного акта, як правило, у його мотивувальну частину. Формою виразу цих актів є також ухвали, розпорядження, вказівки, інструкції, офіційні роз'яснення компетентних державних органів.

2.5. Юридична відповідальність у правовій державі

Юридична відповідальність є одним із видів соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність — це ставлення суспільства до вчинків особи з погляду виконання нею соціальних норм. Вона зумовлюється необхідністю підпорядковувати, координувати та коректувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати з загальним. До видів соціальної відповідальності можна віднести моральну, релігійну, політичну, партійну.

Юридична відповідальність відрізняється від усіх інших видів соціальної відповідальності лише тим, що вона ґрунтується на нормативних вимогах, які забезпечуються в необхідних випадках державним примусом.

Виділяють два аспекти юридичної відповідальності:

1) позитивний (проспективний, або заохочувальний) — передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (етично-свідоме ставлення до виконання обов'язків). Такими є, наприклад, державні нагороди, різноманітні за характером премії та інші заохочення;

2) негативний (ретроспективний, або охоронний) — передбачає обмеження та покарання за правопорушення, тобто за вже вчинене діяння. Саме цей аспект юридичної відповідальності, як правило, має особливе значення в теорії та практиці.

З позицій соціального управління негативна юридична відповідальність постає як застосування заходів державного примусу до особи, винної у вчиненні правопорушення. У той же час юридична відповідальність — це своєрідні правові відносини між державою і правопорушником, у межах яких держава має право здійснити щодо правопорушника певні заходи, а правопорушник зобов'язаний зазнати встановлені державою позбавлення особистого і майнового характеру.

Ознаки юридичної відповідальності:

1) спирається на державний примус, який реалізується через діяльність спеціальних державних органів (поліція, державні пенітенціарні установи, виконавча служба) або інших суб'єктів, уповноважених на цю діяльність державою (так, у ряді країн існують приватні виправні установи, особливо для неповнолітніх);

2) тягне за собою певні негативні наслідки для правопорушника, які виражаються в особистих обмеженнях (наприклад позбавлення або обмеження свободи, позбавлення права займатися певним видом діяльності) і/або майнових стягненнях (конфіскація майна, обов'язок відшкодувати заподіяний збиток);

3) є реакцією на винне антисуспільне діяння. Думки, почуття, бажання вчинити правопорушення, не реалізовані зовні, не можуть бути підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності;

4) має процесуальну форму втілення. Юридична відповідальність реалізується компетентним органом держави в строгій відповідності встановленій законом процедури.

Для виникнення юридичної відповідальності потрібні певні обставини, що складають її фактичні та юридичні підстави:

1) фактичною підставою є склад правопорушення, тобто сукупність його елементів: об'єкта, суб'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін (складний юридичний факт);

2) юридичною підставою є норма права, що передбачає застосування заходів відповідальності за протиправну поведінку (санкція правової норми), і правозастосовний акт – рішення конкретного органу (наприклад вирок суду).

Генеральна мета юридичної відповідальності – формування правомірної поведінки суб'єктів права: як осіб, що вчинили правопорушення, так і всіх інших членів суспільства.

Незалежно від галузевої належності юридична відповідальність має на меті:

- 1) захист прав людини і підтримання правопорядку;
- 2) виховання суб'єкта в дусі поваги до права;
- 3) відновлення соціальної справедливості;
- 4) попередження вчинення нових правопорушень.

Мета юридичної відповідальності є результатом здійснення функцій юридичної відповідальності.

Функції юридичної відповідальності:

1) охоронна — полягає в захисті правопорядку. Юридична відповідальність є мірою захисту особи, суспільства, держави від неправомірних соціально шкідливих діянь. Правопорушник зобов'язаний зазнати певних обмежень своїх прав як кару, покарання. У цьому виявляється справедливість юридичної відповідальності;

2) правовідновна (компенсаційна) — полягає у відновленні порушеного права. Ця мета особливо характерна для цивільно-правової відповідальності. Вона полягає в необхідності відшкодувати завдану матеріальну і моральну шкоду;

3) профілактична (превентивна) — полягає в попередженні вчинення нових правопорушень (превенція). Юридична відповідальність покликана, з одного боку, обмежити можливості правопорушника вчинити нове правопорушення, з іншого — утримати від правопорушень інших осіб;

4) виховна — юридична відповідальність виховує повагу до права. Застосування заходів юридичної відповідальності повинне сприяти виправленню і перевихованню правопорушника. У його свідомості та поведінці мають сформуватися і закріпитися поважне ставлення до права і закону, прав, свобод і законних інтересів інших осіб.

Принципи юридичної відповідальності — основоположні, загальноприйняті норми імперативного характеру, що виступають як незаперечні вимоги до діяльності компетентних органів із застосування санкцій правових норм до правопорушників. Вони закріплені в конституціях, законодавстві, міжнародних договорах:

1) принцип законності полягає в строгому і неухильному дотриманні та виконанні законів у процесі реалізації юридичної відповідальності. Складовими цього принципу є такі положення. Юридична відповідальність повинна наставати тільки за протизаконні діяння, а не за думки, світогляд, особистісні властивості. Особі, що вчинила правопорушення, мають бути визначені вид і міра відповідальності тільки в межах, визначених нормою права за певний вид правопорушення. Відповідальність має законний характер, якщо вона покладається в повній відповідності до процесуальних норм;

2) принцип обґрунтованості виражається у встановленні самого факту вчинення правопорушником протиправного діяння як об'єктивної істини, а також встановлення інших значущих фактів, пов'язаних з висновками про факт і суб'єкт правопорушення. У ст. 62 Конституції України викладено фундаментальний принцип кримінальної відповідальності, який діє в усіх цивілізованих країнах — це «презумпція невинуватості». Особа, яка притягується до відповідальності, вважається невинуватою, поки її вина не буде доведена і встановлена відповідним правозастосовним актом;

3) принцип справедливості полягає в тому, що відповідальність повинна бути відповідною вчиненому діянню, а також це означає, що за одне і те саме правопорушення суб'єкт не повинен нести відповідальність двічі. При встановленні заходів покарання і стягнення не повинна принижуватися людська гідність. Щодо жертви правопорушення мають бути здійснені заходи, що дозволяють відновити її порушені права та задовольнити її потреби;

4) принцип доцільності передбачає вибір найбільш оптимального (економного і водночас ефективного) варіанта юридичної відповідальності. Особі, яка вчинила правопорушення, повинні бути визначені вид і міра відповідальності,

необхідні та достатні для її виправлення і попередження вчинення нових правопорушень.

Якщо мета юридичної відповідальності може бути досягнута іншим шляхом, заходи відповідальності можуть бути пом'якшені або навіть скасовані;

5) принцип невідворотності означає, що кожне правопорушення в ідеалі неминухо тягне за собою відповідальність винної особи. Жодне правопорушення не має залишатися без оцінки з боку держави і суспільства, правопорушник обов'язково повинен зазнавати несприятливих наслідків;

6) принцип своєчасності передбачає можливість притягнення правопорушника до відповідальності в перебігу строку давності (залежить від ступеня тяжкості правопорушення), тобто періоду, не дуже віддаленого від факту вчинення правопорушення. І навпаки, закінчення такого строку тягне за собою звільнення від юридичної відповідальності, що прямо передбачено адміністративним, кримінальним, трудовим законодавством.

Юридична відповідальність є наслідком правопорушення. Залежно від галузевої належності розрізняють такі види юридичної відповідальності:

1) кримінальна – застосовується тільки за вчинення злочину. Це найбільш суворий вид відповідальності, що передбачає найжорсткіші обмеження особистого і майнового характеру, настає з моменту набрання вироком суду законної сили, реалізується виключно в судовому порядку. Як вид кримінального покарання до 2000 р. в Україні існувала смертна кара. Суперечки про її збереження або усунення не вщухають і сьогодні;

2) адміністративна – застосовується за вчинення адміністративного проступку. Стягнення особистого і майнового характеру, що накладаються в цьому випадку, мають набагато м'якший характер (наприклад, якщо арешт як кримінальне покарання встановлюється на строк від одного до шести місяців, то адміністративний арешт не перевищує 15 діб);

3) цивільно-правова — настає за невиконання договору, заподіяння майнової шкоди, має виключно майновий, компенсаційний характер. Її особливість полягає в можливості добровільного виконання правопорушником заходів

відповідальності, без застосування державного примусу (договірна відповідальність). Державний примус використовується в разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин (позадоговірна відповідальність);

4) дисциплінарна – настає за порушення трудової, службової, навчальної дисципліни і носить, як правило, особистий характер (зауваження, догана, сувора догана, переведення на нижчу посаду, відрахування з навчального закладу тощо). Особливість цього виду відповідальності полягає в тому, що вона застосовується не тільки державними органами, а й недержавними суб'єктами (адміністрацією підприємства, установи, організації);

5) матеріальна відповідальність – полягає в обов'язку відшкодувати збиток. Шкода, заподіяна власнику підприємства, установи, організації працівником при виконанні своїх трудових обов'язків передбачає відшкодування прямого реального збитку. Упущена вигода не відшкодовується;

6) конституційно-правова відповідальність – виражається в можливості настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційного права, що порушили норми конституційного законодавства. Цей вид відповідальності є порівняно новим для вітчизняної практики. Прикладами такої відповідальності є розпуск парламенту, імпічмент президента, відставка уряду.

Питання про суб'єкти конституційно-правової відповідальності є дискусійним. Більшість дослідників звертають увагу перш за все на відповідальність органів державної влади, посадовців, виборних осіб у системі державної влади і системі місцевого самоврядування. Це цілком логічно у зв'язку з необхідністю осмислення конституційно встановлених пріоритетів в умовах становлення громадянського суспільства і правової держави.

У юридичній науці дискутується питання про самотійність процесуальної, екологічної, сімейної, фінансової, ювенальної юридичної відповідальності. Процесуальна відповідальність настає за порушення встановлених законом правил провадження у кримінальних, цивільних та інших юридичних справах. Сімейна відповідальність застосовується за сімейні проступки (наприклад, як самотійний вид відповідальності розглядають позбавлення

батьківських прав). Фінансова відповідальність настає за порушення правил поведіння з грошовими ресурсами (наприклад стягнення несплачених податків у кратному розмірі, штрафи, арешт банківського рахунку та ін.). Ювенальна відповідальність – це відповідальність неповнолітніх за статусний проступок (проступок, який не карається в разі вчинення його дорослим). Цей вид відповідальності застосовується в державах, що мають системи ювенальної юстиції. Його відмітною особливістю є виховний, спрямований на ресоціалізацію правопорушника характер.

Особливим видом відповідальності є міжнародно-правова відповідальність держави. Такі, наприклад, економічні санкції (заборона на торгівлю, спільну економічну діяльність) проти держави – порушника норм міжнародного права.

Класифікація юридичної відповідальності за її основними цілями:

1) правовідновна (репараційна) – добровільне виконання правопорушником відповідальності перед потерпілим. Особа, яка вчинила правопорушення, відшкодовує заподіяний збиток, відновлює порушені права, виконує обов'язки, припиняє протиправне діяння без примусу держави (прикладом тому є договірна цивільно-правова і матеріальна відповідальність). Правовідновна відповідальність вважається такою, що настала після добровільного виконання обов'язків правопорушником. Державний примус застосовується в разі виникнення конфлікту між учасниками правовідносин;

2) каральна (репресивна) – особа, яка вчинила правопорушення, притягується до покарання або стягнення на основі рішення, винесеного у встановленому законом порядку (кримінально-правова, адміністративно-правова відповідальність). У радянський період історії держави саме цьому виду відповідальності надавалося головне значення.

В умовах формування громадянського суспільства і правої держави зросло значення правовідновної відповідальності. У випадках, коли правопорушенням заподіяна шкода правам людини, першочерговим завданням є відновлення порушених прав, відшкодування шкоди за рахунок правопорушника. Проте каральна відповідальність, як і раніше, відіграє значущу роль у забезпеченні правопорядку і захисті прав людини.

2.6. Законність і правопорядок у сучасній правовій державі

Законність – це режим суспільно-політичного життя, що заснований на правовому характері його організації і виражається у вимозі точного, строгого і неухильного дотримання і виконання чинних правових актів усіма суб'єктами права.

Сутність законності полягає в добросовісному і неухильному дотриманні і виконанні всіма суб'єктами права діючих законів, яке й забезпечує стан правомірності суспільних відносин. Мета законності в демократичній державі полягає в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Засоби і методи реалізації вимог законності повинні носити правовий характер. Єдність сутності, мети і засобів реалізації вимог законності виражається в категорії правозаконності. За класичним визначенням англійського конституціоналіста Альберта Дайсі, «правозаконність – це абсолютний авторитет і верховенство чинного законодавства, що протиставлені довільним розпорядженням влади і виключають не тільки свавілля з боку уряду, а й саму можливість діяти в якихось ситуаціях на свій розсуд».

Принципи законності є основними ідеями, що розкривають зміст законності як стани правомірності суспільних відносин, закономірності поведінки індивідів:

1) принцип верховенства закону передбачає, що закон очолює систему нормативно-правових актів, оскільки є актом вищого законодавчого органу, який безпосередньо виражає волю народу. Всі підзаконні акти не мають суперечити законам і повинні прийматися в строго встановленому законом порядку і формі, а правозастосовні акти мають відповідати законам і виданим відповідно до них підзаконним актам;

2) принцип єдності законності, що означає одноманітне розуміння і застосування законів на всій території держави. У демократичній державі не може бути законності «калузької» або «рязанської», правосуддя «басманного» або «печерського» — всі органи держави, їхні посадовці і громадяни повинні однаково сприймати і виконувати вимоги законів;

3) принцип загальності законності, який передбачає, що вимоги законів і підзаконних актів поширюються на всіх суб'єктів права без будь-якого винятку. Ніхто не має права самостійно вирішувати, який обсяг вимог закону поширюється особисто на нього, ніхто не має права ставити себе над законом або поза законом;

4) принцип рівності всіх перед законом, тобто наявність рівних прав і обов'язків у кожного, незалежно від соціального стану, посади, раси, статі; рівна захищеність усіх і кожного; однакові гарантії від зловживань із боку посадовців і органів державної влади;

5) принцип гарантованості основних прав і свобод людини, що полягає в необхідності забезпечення пріоритету прав індивіда, а також гарантіях їх із боку держави;

6) принцип взаємозв'язку законності і демократії. Законність є основою для становлення і розвитку демократії, і, навпаки, демократія є основним фактором зміцнення режиму законності. Без демократії законність може перерости у свавілля держави щодо особи, без законності демократія може виродитися в охлократію (влада натовпу), анархію і свавілля натовпу щодо особи. Цей принцип пов'язує дію законності тільки з правовими законами. Тоді законність набуває якості правозаконності;

7) принцип доцільності, що розкриває, як співвідносяться цілі та засоби їх реалізації в діяльності держави. Передбачається, що закон утілює в собі вищу суспільну доцільність, тобто відповідає цілям і завданням суспільства. У рамках закону слід обирати найбільш оптимальне рішення. Неприпустимим є порушення закону під приводом доцільності (житейської, місцевої, корпоративної), рівно як неможливо досягти навіть найближчих цілей шляхом утиску і відчуження прав людини;

8) принцип невідворотності відповідальності, який означає, що будь-яке протиправне діяння має бути своєчасно розкрито, а винні в його вчиненні особи повинні понести справедливе покарання. Усвідомлення неминучості відповідальності є головним стримуючим фактором для потенційних правопорушників.

Законність у свою чергу розглядається як загальноправовий принцип, суть якого полягає в категоричній вимозі правомірної поведінки всіх суб'єктів права в усіх сферах правового життя.

Гарантії законності – це система умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності.

Законність як суспільний феномен є результатом взаємодії різних факторів, які й визначають її природу. За характером дії цих факторів на створення режиму законності їх можна умовно розділити на дві групи: загальні умови і спеціальні (юридичні) засоби.

Загальні умови впливають на формування законослухняної поведінки особи побічно, створюючи передумови для зміцнення режиму законності. У розряд загальних включаються такі умови:

1) економічні (безкризовий економічний розвиток суспільства, ефективна організація системи господарювання, стійка грошова система тощо);

2) політичні (стан державної влади, її легальність і легітимність, здатність реагувати на потреби населення, а також демократична політична культура і зрілість інститутів громадянського суспільства — партійна система, наявність опозиції, вільна преса тощо);

3) духовні (рівень духовної і правової культури, система правових ціннісних орієнтацій, організація правової пропаганди і виховання, характер ідеології, стан етичної свідомості);

4) соціальні (достатній рівень життя і забезпечення соціальної захищеності населення).

Спеціальні (юридичні) засоби забезпечення законності — це сукупність умов і засобів, закріплених у чинному законодавстві, безпосередньо спрямованих на забезпечення режиму законності, дотримання і захист прав і свобод особистості.

Серед юридичних гарантій слід зазначити:

1) досконале і повне законодавство, що адекватно відображує тенденції суспільної еволюції, ефективний механізм реалізації правових норм, засоби правового регулювання. Прогальне, колізійне законодавство, яке відстає від суспільних потреб, само по собі є перешкодою для здійснення режиму законності;

2) засоби попередження правопорушень, призначення яких полягає у своєчасному запобіганні можливим правопорушенням (наприклад митний огляд);

3) засоби виявлення правопорушень, спрямовані на ефективне виявлення правопорушень правоохоронними органами;

4) засоби припинення правопорушень (затримання, арешт, обшук, підписка про невийзд, скасування незаконних актів посадовців і органів тощо);

5) засоби захисту і відновлення порушених прав, усунення наслідків правопорушень;

6) заходи юридичної відповідальності як заходи державного примусу за вчинене правопорушення;

7) процесуальні гарантії – наявність ефективного механізму реалізації правових норм. Законодавчо закріплені права і обов'язки суб'єктів права можуть бути успішно реалізовані тільки за наявності надійних і доступних юридичних процедур і юридичних процесів;

8) гарантії правосуддя – наявність незалежної судової влади, що своєчасно вирішує цивільні та кримінальні справи.

Загальні умови і спеціальні (юридичні) засоби забезпечення режиму законності мають існувати і функціонувати в комплексі, у взаємозв'язку один з одним.

Правопорядок – це заснований на праві стан впорядкованості і організованості суспільного життя, що склався в результаті здійснення режиму законності. Правопорядок є метою і одночасно підсумком, результатом правового регулювання.

Як системне утворення правопорядок складається з безлічі взаємодіючих елементів, пов'язаних між собою відносинами взаємозалежності та взаємовпливу. До них належать:

1) суб'єкти (учасники) правопорядку;

2) сукупність актів реалізації права;

3) всі правові відносини і зв'язки між учасниками, їхніми властивостями, кореляційні зв'язки прав, свобод і обов'язків, відповідальності;

4) врегульована, впорядкована взаємодія названих елементів, які створюють єдиний погоджено діючий організм.

Ознаки правопорядку:

1) правопорядок є станом впорядкованості суспільних відносин, передбачених нормами права. Антиподом правопорядку виступає свавілля суб'єктів права один відносно одного, породжений свавіллям хаос;

2) правопорядок — це результат проведення в життя принципу законності та інших принципів права;

3) змістом правопорядку є правомірна поведінка суб'єктів права;

4) правопорядок забезпечується державою.

Правапорядок як система є складовою частиною системи вищого рівня — громадського порядку. Проте, на відміну від правопорядку, громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, а й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм тощо. Отже, громадський порядок є станом врегульованості суспільних відносин, заснованим на реалізації всіх соціальних норм і принципів.

Між громадським і правовим порядком існує тісний взаємозв'язок, який виражається в єдиній соціальній природі цих явищ. У той же час між правопорядком і громадським порядком існують відмінності. У них різна соціально-нормативна основа: для правопорядку такою основою є право і законність, для громадського порядку — вся сукупність соціальних норм і засобів соціального впливу.

Правапорядок і громадський порядок співвідносяться як частина і ціле. Стан громадського порядку багато в чому зумовлений станом правопорядку. У той же час неможливо підтримувати правопорядок, не впливаючи на громадський порядок.

Світовий правопорядок — це система суспільних планетарних відносин, що формуються на основі загальногуманістичних і природно-правових засад і функціонують відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного і внутрішньодержавного права.

Необхідність створення і зміцнення світового правопорядку зумовлена наявністю глобальних проблем, вирішення яких можливе тільки при згоді і співпраці різних держав. Право, його загальнолюдські сутнісні якості забезпечують можливість становлення і розвитку світового правопорядку. Властивості права дозволяють взаємодіяти нормам національного і міжнародного права у справі формування світового правопорядку.

Реальний характер світового правопорядку забезпечується наявністю і функціонуванням мережі міжнародних організацій

планетарного і регіонального масштабу. Перш за все це Організація Об'єднаних Націй (ООН) — універсальна міжнародна організація, створена в 1945 р., що діє на основі Статуту ООН. Її статутні цілі:

1) підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання й усунення загрози миру;

2) розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправ'я і самовизначення народів;

3) здійснювати міжнародну співпрацю у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, без відмінності раси, статі, мови і релігії;

4) бути центром для узгодження дій націй у досягненні цієї загальної мети.

Важливе значення для встановлення світового правопорядку мають міжнародні організації, які примикають до ООН: Міжнародна організація праці, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня організація інтелектуальної власності, Міжнародна організація цивільної авіації тощо.

Реальний характер міжнародно-правових відносин забезпечується наявністю міжнародних судів, міжнародно-правових процедур. До розгляду Міжнародним судом ООН (Гаага) приймаються всі справи, які передаються йому сторонами (державами) — учасниками спору, і справи, які виникають з питань, спеціально передбачених Статутом ООН або чинними договорами і конвенціями. Широке повноваження регіонального характеру мають Суд Європейських Співтовариств, Європейський Суд з прав людини, Економічний суд СНД.

Світовий правопорядок — це складна і динамічна система взаємин різних держав, міжнародних організацій, соціальних і національних спільнот. Світ постійно змінюється, змінюються й уявлення про нього, виникає необхідність у вдосконаленні міжнародного і національного законодавства, вирішенні нових проблем глобального характеру (охорона природи, комп'ютерні війни, боротьба з організованою злочинністю, тяжкими хворобами, голодом тощо).

Світовий правопорядок – це результат узгодження інтересів держав і народів. Кожна держава є самостійним суверенним утворенням і будує свої взаємини з іншими учасниками на принципах невтручання у внутрішні справи, територіальної цілісності держав, рівноправ'я і самовизначення народів.

Світовий правопорядок – це умова і гарантія успішної міжнародної співпраці в найрізноманітніших сферах життєдіяльності людей.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика системи суспільних наук.
2. Місце теорії держави в системі юридичних дисциплін.
3. Роль теорії держави у формуванні професійних якостей будь-якого спеціаліста нашої держави, його юридичного світогляду, мислення, правової культури.
4. Сучасний стан і перспективи розвитку дисципліни, окремих її напрямів в Україні.
5. Теорії походження держави.
6. Характеристика первісного суспільства.
7. Причини виникнення держави.
8. Шляхи виникнення держави.
9. Відмінність держави від первіснообщинного ладу.
10. Поняття держави, її основні ознаки.
11. Загальні закономірності виникнення держави.
12. Класифікація держав.
13. Державна влада: поняття і елементи.
14. Фундаментальні елементи держави: населення (народ, нація, громадяни), державна територія, публічна влада.
15. Поняття суверенітету як обов'язкової якості державної влади.
16. Внутрішня і зовнішня сторони суверенітету.
17. Суверенітет народу та його втілення в демократичній державі.
18. Національний суверенітет і право націй на самовизначення.
19. Поняття державної влади та її співвідношення з політичною владою.
20. Суспільне призначення держави.
21. Поняття функцій держави.
22. Ознаки функцій держави.
23. Форми і методи здійснення функцій держави.
24. Види функцій держави.
25. Сутність і види внутрішніх і зовнішніх функцій держави, а також функцій, викликаних глобальними проблемами сучасності.
26. Реалізація функцій держави.

27. Типологія держав за географічним положенням.
28. Типологія держав за ступенем динамізму.
29. Типологія держав за способом виробництва (характером суспільно-економічної формації).
30. Типологія держав за цивілізаційним критерієм.
31. Поняття і елементи форми держави.
32. Форма державного правління. Форма державного устрою.
33. Державний режим.
34. Структура форми держави. Форми держави, за Арістотелем. Форми державного правління та їхні ознаки. Співвідношення типу, сутності та форми держави.
35. Монархія та республіка як форми державного правління, їхні різновиди. Сутність абсолютної, деспотичної, обмеженої (конституційної, парламентарної, дуалістичної) монархій. Сутність президентської, парламентської та змішаної республік. Порядок формування уряду як основний критерій розмежування республік на види. Особливості формування уряду в президентській, парламентській і змішаній республіках.
36. Єдність державної влади, принципи її організації та функціонування. Розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Сутність народовладдя, форми (безпосередня і представницька) та інститути (вибори та референдуми) його здійснення в сучасній державі. Поняття форми державного устрою як елемент форми держави, що вказує на територіальну організацію державної влади. Національно-державний та адміністративно-територіальний устрій держави.
37. Унітарна держава, її основні ознаки й особливості. Федеративна держава, принципи її утворення та правові основи діяльності. Особливості суверенітету і територіальної цілісності федеративної держави. Взаємовідносини між федеральними органами державної влади і органами влади суб'єктів федерації.
38. Конфедерація, співдружність держав, регіональні, економічні, політичні, військові та інші союзи й асоціації, їхні відмінності від унітарної та федеративної держави.
39. Сутність державного (політичного) режиму як елемента форми держави, що вказує на методи здійснення державної влади.

40. Демократичний і антидемократичний політичні режими.
41. Тоталітарний режим, його сутність, основні риси та різновиди (фашистський режим, режим фінансової, промислової, військової олігархії, партійної номенклатури та ін.).
42. Види демократичних режимів.
43. Сутність ліберально-демократичного, радикально-демократичного та консервативно-демократичного політичних режимів.
44. Умови формування демократичного режиму в перехідних державах (у пострадянський період – країни СНД, Східної Європи та ін.).
45. Поняття громадянського суспільства.
46. Структура громадянського суспільства.
47. Основні ознаки громадянського суспільства.
48. Основні етапи становлення громадянського суспільства та рівні формування в ньому суспільних відносин.
49. Взаємодія суспільства з державою.
50. Становлення ідеї правової держави і громадянського суспільства.
51. Становлення громадянського суспільства в Україні.
52. Історія і різноманітність підходів до ідеї правової держави.
53. Основні характеристики і принципи соціально-правової держави.
54. Основні етапи розвитку правової державності в Україні.
55. Закріплення принципів правової держави в Конституції України.
56. Поняття і елементи механізму держави.
57. Структура механізму держави.
58. Поняття і структура апарату держави.
59. Державний апарат як складова механізму держави.
60. Принципи організації та функціонування механізму держави.
61. Основні принципи організації і діяльності державного апарату.
62. Єдність і поділ влади.
63. Принцип поділу влади.
64. Ознаки державних органів.

65. Класифікація державних органів.
66. Ознаки правореалізації.
67. Форми правореалізації.
68. Ознаки правозастосування.
69. Види правозастосування.
70. Стадії правозастосовного процесу.
71. Співвідношення нормативно-правового і правозастосовного акта.
72. Тлумачення норм права: прийоми (способи) тлумачення.
73. Види тлумачення норм права за обсягом.
74. Види тлумачення норм права за суб'єктами.
75. Ознаки юридичної відповідальності.
76. Функції юридичної відповідальності.
77. Принципи юридичної відповідальності.
78. Підстави юридичної відповідальності.
79. Класифікація юридичної відповідальності.
80. Аспекти законності.
81. Принцип, метод і режим законності.
82. Ознаки і принципи законності.
83. Ознаки правопорядку.
84. Гарантії законності і правопорядку.
85. Принципи правового статусу особи в сучасній правовій державі.
86. Класифікація прав і свобод особи.
87. Забезпечення і гарантії прав і свобод особи.
88. Правові системи сучасності.

Тести для самоконтролю

1. За формою правління держави класифікують таким чином:

- а) унітарні, федеративні, конфедеративні;
- б) демократичні, авторитарні та тоталітарні;
- в) монархії та республіки;

2. Монархії за формою правління класифікують таким чином:

- а) абсолютні, дуалістичні, конституційні та теократичні;
- б) президентські, парламентські та змішані;
- в) демократичні та недемократичні;

3. Республіки за формою правління класифікують таким чином:

- а) унітарні, федеративні, конфедеративні;
- б) демократичні та недемократичні;
- в) президентські, парламентські та змішані;

4. Загальновізнано в теорії держави і права влада в державі поділяється:

- а) на владу олігархів і владу народу;
- б) законодавчу, виконавчу та судову;
- в) президента та парламенту;

5. Найвищу юридичну силу в Україні має:

- а) указ Президента України;
- б) постанова уряду України;
- в) Конституція України.

6. Що відповідає пізньому етапу розвитку первісного суспільства:

- а) праобщина;
- б) родова община;
- в) протоселянська община;
- г) патріархальна община?

7. Які фактори сприяли виникненню держав, заснованих на «азіатському» способі виробництва:

- а) необхідність забезпечення вільних хліборобів-общинників водою, землею тощо;
- б) глибоке майнове розшарування суспільства;
- в) об'єднання великої кількості людей для побудови іригаційних споруд;
- г) поширення приватної власності;
- д) розпад родової общини;
- е) централізоване управління суспільством?

8. Обґрунтуйте положення: держава є організацією всього суспільства, оскільки:

- а) може виступати в ролі арбітра між ворогуючими угрупованнями, пом'якшувати та узгоджувати різні соціальні, національні, мовні конфлікти, сприяти досягненню соціальних компромісів;
- б) організована як система спеціальних органів, що наділені владними повноваженнями;
- в) виступає у внутрішніх і зовнішніх відносинах в інтересах усього населення країни, яке вона повинна репрезентувати і обслуговувати;
- г) поєднує захист інтересів усього суспільства з інтересами певних еліт.

9. Дайте визначення поняття функцій держави:

- а) цілі діяльності держави;
- б) принципи діяльності держави;
- в) основні напрямки діяльності держави;
- г) головні прийоми та методи діяльності держави;
- д) правові форми діяльності держави.

10. Яке поняття відображено у визначенні «Взяті в єдності способи організації державної влади, її устрою і методи її здійснення»:

- а) форма правління;
- б) форма держави;
- в) форма державного устрою;
- г) державно-правовий режим?

11. Назвіть, яким терміном визначається сукупність державних органів, установ, підприємств та інших державних інститутів, за посередництвом яких практично виконуються завдання й функції держави:

- а) механізм держави;
- б) апарат держави;
- в) законодавча гілка державної влади;
- г) політична система суспільства;
- д) виконавча гілка влади.

12. Вкажіть головну (істотну) ознаку державного органу:

- а) територія, на яку розповсюджується його компетенція;
- б) назва;
- в) колегіальний характер;
- г) наявність державно-владних повноважень.

13. Виокремте основні аспекти сучасного розуміння держави:

- а) організація всього суспільства;
- б) легалізований ринок;
- в) носій прав та обов'язків;
- г) організація певних класів або інших груп людей;
- д) політико-правовий зв'язок особи та громадянського суспільства;
- е) апарат влади та управління;
- ж) власник засобів виробництва.

14. Які функції належать до внутрішніх функцій держави:

- а) функція оподаткування та фінансового контролю;
- б) політична функція;
- в) оборонна функція;
- г) функція забезпечення режиму законності та правопорядку;
- д) функція забезпечення миру і підтримки світового порядку;
- е) функція співробітництва сучасних держав;
- ж) функція інтеграції у світову економіку?

15. Назвіть принципи створення федерацій:

- а) національний;
- б) народний;
- в) демократичний;
- г) науковий;
- д) правовий;
- е) змішаний;
- ж) територіальний.

16. Що з наведеного нижче входить до складу механізму української держави:

- а) прокуратура;
- б) громадські організації;
- в) народ України;
- г) територіальна громада;
- д) місцеві державні адміністрації;
- е) політичні партії;
- ж) Президент України?

17. Назвіть ознаки, на які вказує форма правління держави:

- а) порядок створення вищих органів держави;
- б) спосіб територіального устрою державної влади і організація системи державних органів, що відповідає цьому устрою;
- в) взаємодія вищих органів державної влади з місцевими органами влади;
- г) способи юридичної легітимації державної влади та її підстави;
- д) тривалість повноважень і характер змінюваності вищих органів влади;
- е) методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади.

18. Підберіть до кожного з вказаних критеріїв класифікації функцій держави відповідні йому різновиди:

1) час дії;	а) функції буржуазної держави;
2) спрямованість діяльності держави;	б) зовнішні функції;
3) соціальні інтереси;	в) соціальні функції;
4) тип держави;	г) тимчасові функції;
5) соціальна значущість;	д) функції феодальної держави;
6) сфера суспільних відносин	е) похідні функції;
	ж) загальносоціальні функції;
	и) культурні функції;
	к) функції рабовласницької держави;
	л) головні функції;
	м) внутрішні функції;
	н) функції соціалістичної держави;
	п) політичні функції;
	р) економічні функції;
	с) постійні функції;
	т) функції з захисту групових інтересів

19. Вкажіть, у чому полягає співвідношення державного суверенітету і суверенних прав:

- а) державний суверенітет виключає наявність суверенних прав;
- б) державний суверенітет проявляється і конкретизується в суверенних правах;
- в) держава має суверенні права незалежно від наявності суверенітету;
- г) суверенні права визначають обсяг державного суверенітету.

20. Яка функція притаманна державі будь-якого типу:

- а) культурно-виховна;
- б) оборона держави;
- в) охорона прав і законних інтересів людини і громадянина;
- г) інтеграція у світову економіку?

21. Визначте форму правління в Україні на сучасному етапі її розвитку:

- а) парламентська республіка;
- б) парламентсько-президентська республіка;
- в) президентсько-парламентська республіка;
- г) президентська республіка;
- д) суперпрезидентська республіка.

22. Ст. 6 Конституції України закріпила поділ державної влади в Україні:

- а) на вищу, центральну, місцеву;
- б) колегіальну, одноособову;
- в) законодавчу, виконавчу, судову;
- г) президентську, парламентську, урядову.

23. Вкажіть риси державного суверенітету, що характеризують політико-правові властивості державної влади всередині країни та за її межами:

- а) верховенство;
- б) єдність;
- в) невідчужуваність;
- г) незалежність;
- д) неподільність;
- е) рівноправність;
- ж) примусовість.

24. Які з наведених держав є республіками:

- а) Франція;
- б) Японія;
- в) Польща;
- г) Швеція;
- д) Німеччина;
- е) Іспанія;
- ж) Данія?

25. Які риси характеризують унітарну державу:

- а) утворюється на підставі договору;
- б) одноканальна податкова система;

- в) наявність громадянства як адміністративно-територіальних одиниць, так і держави в цілому;
- г) складові частини держави мають ознаки суверенітету;
- д) дуальна організація державного апарату;
- е) може мати у своєму складі автономні утворення;
- ж) єдине законодавство?

26. Які додаткові функції виконує законодавча влада:

- а) виконавчу;
- б) контрольну;
- в) судову;
- г) установчу;
- д) інтерпретаційну;
- е) представницьку;
- ж) правозастосовну;
- и) фінансову?

27. Які з зазначених органів державної влади та місцевого самоврядування є первинними за своєю соціальною природою:

- а) Верховна Рада України;
- б) Міністерство оборони України;
- в) Президент України;
- г) обласна рада;
- д) міський голова;
- е) Служба безпеки України;
- ж) Прем'єр-міністр України;
- и) Голова Антимонопольного комітету?

28. Встановіть відповідність між критеріями класифікації державних органів і їхніми видами:

1) соціальна природа;	а) центральні і місцеві;
2) функціональне спрямування;	б) виборні, призначувані, успадковані;
3) територія, на яку поширюються;	в) органи первинного та вторинного повноваження представництва;
4) спосіб утворення;	г) одноособові і колегіальні;
5) особовий склад органу	д) органи законодавчої, виконавчої та судової влади

29. Назвіть ознаки, якими характеризується соціальна функція держави:

а) забезпечення екологічного благополуччя та екологічної безпеки громадян;

б) формування та поповнення державної скарбниці за рахунок усіх видів податків, фінансових зборів, мита і нарахувань;

в) утворення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини шляхом гарантування певного кола благ за рахунок держави;

г) забезпечення народовладдя, розвитку демократичних форм і інститутів, врегулювання політичних конфліктів.

30. Яке з суверенних прав належить до внутрішніх:

а) право оголошення війни та укладання миру;

б) право на власні збройні сили;

в) право на участь у міжнародних організаціях;

г) право на дипломатичні зносини?

31. Федерація вважається асиметричною:

а) через наявність відмінних за територіальними розмірами суб'єктів федерації;

б) відмінний час вступу до федерації різних суб'єктів федерації;

в) наявність неоднакового юридичного і фактичного статусу в різних суб'єктів федерації;

г) нез'єднаність суб'єкта федерації з іншими суб'єктами спільним кордоном.

32. Залежно від способу утворення органи держави поділяються:

а) на виборні, призначувані, успадковані;

б) колегіальні, одноособові;

в) первинні, вторинні;

г) законодавчі, виконавчі, судові.

33. Які з наведених типів держави не належать до цивілізаційної типології держави:

а) православно-християнський тип;

- б) західний тип;
- в) індійський тип;
- г) давньокитайський тип;
- д) рабовласницький тип;
- е) ісламський тип;
- ж) феодалний тип?

34. Що виражають функції держави:

- а) сутність держави;
- б) правові форми діяльності держави;
- в) соціальне призначення держави;
- г) форму держави;
- д) багатоаспектність держави;
- е) методи здійснення державної влади?

35. Які ознаки відрізняють державу від організації влади за первіснообщинного ладу:

- а) потестарний характер влади;
- б) наявність визначеної території;
- в) наявність мононорм;
- г) владні суб'єкти утримуються за рахунок всього суспільства;
- д) зв'язок населення з публічно-владною організацією на підставі взаємних прав та обов'язків;
- е) наявність податків і зборів?

36. Виокремте ознаки, які не характеризують політичний режим як демократичний:

- а) правова рівність усіх громадян;
- б) загальна мілітаризація суспільного життя;
- в) виборність і змінюваність вищих представницьких органів влади;
- г) повний контроль держави над всіма сферами суспільного життя;
- д) ігнорування інтересів національних меншин;
- е) існування опозиційних партій;
- ж) політичний плюралізм.

37. Назвіть принципи організації і діяльності державного апарату демократичної країни:

- а) пріоритет інтересів держави;
- б) професіоналізм і компетентність;
- в) бюрократизм;
- г) виборність представницьких органів державної влади;
- д) концентрація державної влади;
- е) доцільність;
- ж) стабільність кадрів.

38. Державний апарат – це:

- а) сукупність державних органів, установ, підприємств, організацій, за посередництвом яких здійснюються завдання і функції держави;
- б) сукупність державних органів, уповноважених здійснювати державну владу та управління;
- в) сукупність державних службовців, які наділені компетенцією для виконання функцій і завдань держави;
- г) сукупність інститутів управління та інших політичних організацій, які беруть участь у формуванні і здійсненні політичної влади.

39. Визначте основні елементи держави (за класичними юридичними поглядами):

- а) територія;
- б) законодавство;
- в) державна влада;
- г) збройні сили;
- д) населення;
- е) державний апарат;
- ж) грошова одиниця;
- и) поділ державної влади.

40. Які з наведених нижче інституцій входять до складу державного апарату:

- а) установи освіти;
- б) збройні сили;
- в) уряд;
- г) державні підприємства;

- д) правоохоронні органи;
- е) місцеві державні адміністрації;
- ж) органи місцевого самоврядування?

41. Яка функція є новою для української держави на сучасному етапі:

- а) функція боротьби за мир і мирне співіснування держав;
- б) екологічна функція;
- в) функція інтеграції у світову економіку та державної підтримки іноземних інвестицій;
- г) соціальна функція?

42. Який різновид монархії має такі риси: формальна належність законодавчої влади парламенту; здійснення монархом функцій глави виконавчої влади; право монарха формувати уряд, відповідальний перед ним; право накладення абсолютного вето на закони парламенту; право монарха видавати укази, що мають силу закону:

- а) деспотична монархія;
- б) абсолютна монархія;
- в) станово-представницька монархія;
- г) дуалістична монархія;
- д) представницька монархія?

43. Які функції належать до зовнішніх функцій держави:

- а) функція оподаткування та фінансового контролю;
- б) політична функція;
- в) функція оборони держави;
- г) функція забезпечення законності та правопорядку;
- д) функція забезпечення миру і підтримки світового порядку;
- е) економічна функція;
- ж) функція міжнародного співробітництва;
- и) функція інтеграції у світову економіку.

Практичні завдання

Завдання 1

У відповідності з Конституцією Японії імператор є символом держави. Він призначає Прем'єр-міністра за поданням парламенту з його членів. Прем'єр-міністр призначає державних міністрів, більшість з яких має бути обрано з членів парламенту. Прем'єр-міністр і державні міністри утворюють Кабінет, який здійснює виконавчу владу. Імператор за порадою і схваленням Кабінету може розпустити нижню палату парламенту, яка у свою чергу може виразити вотум недовіри Кабінету. Визначте форму державного правління Японії.

Завдання 2

У відповідності з Конституцією Бразилії законодавча влада здійснюється Національним конгресом. Виконавча влада – Президентом Республіки, якому допомагають державні міністри, які призначаються і звільняються Президентом. Президент обирається населенням. Багато питань Національний конгрес може вирішувати тільки з санкції Президента. Національний конгрес має право імпічменту щодо Президента. Визначте форму державного правління Бразилії.

Завдання 3

Складіть схему видів форм держави за її елементами.

Завдання 4

Проаналізуйте такі дані: «Швеція – держава, яка складається з 24 округів, у яких діють органи місцевого самоврядування, що обираються населенням на три роки. Діяльність цих органів контролюється губернаторами, які представляють центральну владу в округах». Визначте, яку форму державного устрою має Швеція.

Завдання 5

Австрія – держава, що складається з 9 земель, кожна з яких має конституцію, парламент, уряд. Визначте форму державного устрою Австрії.

Завдання 6

Складіть схему видів функцій держави за різними критеріями.

Завдання 7

Складіть схему основних рис громадянського суспільства.

Завдання 8

Проаналізуйте Конституцію України і запишіть номери статей, у яких зафіксовані внутрішні і зовнішні функції сучасної української держави як демократичної держави соціальної орієнтації.

Завдання 9

Проаналізуйте I, II, VIII розділи Конституції України і визначте, які ознаки правової держави знайшли відображення в її статтях.

Завдання 10

Проаналізуйте відповідні розділи Конституції України і, використовуючи загальну класифікацію органів держави, визначте видову належність (за різними критеріями) таких державних органів України: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Завдання 11

Наведіть приклади політичних партій, які зараз функціонують в Україні, і, використовуючи критерії класифікації політичних партій, визначте видову належність цих партій.

Завдання 12

Складіть схему видів прав людини та схему юридичних гарантій прав людини.

Завдання 13

Визначте письмово, до якого виду належить кожне з прав людини, закріплених у:

Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.);

II розділі Конституції України.

Бібліографічний список

1. Конституція України // ВВР. 1996. № 30. Ст. 141; 2005. № 2. Ст. 44.
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19/
3. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР // ВВР. 1996. № 49. Ст. 272.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // ВВР. 1997. № 27. Ст. 170.
6. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV // ВВР. 1999. № 20-21. Ст. 190.
7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015р. № 580-VIII // ВВР. 2015. № 40-41. Ст. 379.
8. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001 р. № 2493-III // ВВР. №33. Ст. 175.
10. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. №3166-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.
12. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 59–62. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf.
13. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Дудченко В. В. та ін. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2012. 492 с.
14. Білозьоров Є. В., Гіда Є. О., Завальний А. М. та ін. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посібник; за заг ред. Є. О. Гіди. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.

15. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2009. 576 с.
16. Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 8–15.
17. Білозьоров Є. В., Вишковська В. І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2015. 168 с.
18. Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи. *Влада. Людина. Закон*. 2011. № 1. С. 25–26.
19. Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 16–23.
20. Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін.; за ред. Цвіка М. В., Ткаченка В. Д., Петришина О. В. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2002. С. 114-129.
21. Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 145-171.
22. Колодій А. М., Копейчиков В. В. та ін. Теорія держави і права: навч. посібник. Київ: Юрінком, 1997. С. 85-93.
23. Нечитайленко А. О. Державний екзамен з теорії держави і права: навч. посібник. Харків: Тов. "Оберіг", 2012. С. 100-107.
24. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Еспада, 2009. С. 128-184.
25. Дашківська О. Р., Христова Г. О. та ін. Теорія держави і права у схемах і таблицях: навч. посібник; за ред. О. В. Петришина. Харків: Юрайт, 2012. С. 74-81.

Інформаційні ресурси

1. НТБ УкрДУЗТ (Харків, майдан Фейєрбаха, 7).
2. Медіатека УкрДУЗТ (Харків, майдан Фейєрбаха, 7).
3. ХДНБ ім. В. Г. Короленка (Харків, пров. Короленка, 18).

